

М. Ф. ТАРАСЕНКО

ФІЛОСОФСЬКІ
АСПЕКТИ
ВІДНОШЕННЯ
ЛЮДИНА-
ПРИРОДА

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

М. Ф. ТАРАСЕНКО

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ
ВІДНОШЕННЯ
ЛЮДИНА—ПРИРОДА

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ, 1975

ІМІ7
Т19

В монографії досліджується спосіб функціонування природи в сфері суспільно-виробничої практики. Розглядаються два аспекти проблеми: практичне і теоретичне відношення людини до природи. Аналізується колективний спосіб людської діяльності по освоєнню і перетворенню людиною природних сил, його характер, динаміка, специфіка.

Розрахована на науковців, пропагандистів, викладачів, студентів.

Відповідальний редактор
член-кореспондент АН УРСР
В. І. Ш и н к а р у к

Рецензенти:

доктор філософських наук
М. О. П а р н ю к
кандидат філософських наук
С. Б. К р и м с ь к и й

Редакція філософії та права

Т $\frac{10501-001}{M221(04)-76}$ 17—76

© «Наукова думка», 1975 р.

ВСТУП

Тоступальний розвиток суспільної практики, становлення науки безпосередньою продуктивною силою суспільства, передача багатьох виробничих функцій людини машинам і системам машин автоматичної дії, звільнення людини із сфери безпосереднього процесу промислово-технологічного виробництва тощо — все це зумовлює необхідність переосмислення динаміки активного перетворення людиною природи.

«Природа перейшла себе в людині або наступила їй на груди». Років 20 тому це твердження Герцена¹ приймалося метафорично. А нині тенденції змін у природі, які спричинені людською працею, є предметом життєвої ваги для сучасної цивілізації. Збереження, поновлення і підвищення продуктивності природного середовища стало важливою умовою дальшого науково-технічного прогресу людства. Ось чому відношення людини до природи є однією з важливих проблем сучасної науки і практики.

Невідкладним завданням, поставленим Директивами XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки, є розробка «наукових основ охорони і перетворення природи з метою поліпшення природного середовища, яке оточує людину, і кращого використання природних ресурсів»².

Наукові факти сьогодення свідчать про те, що природа перестає бути предметом суто утилітарної потреби. Зі системи сучасного виробництва природа виступає не тільки предметом технічних запитів промислової технології, але й теоретичною потребою людини, — не тільки

¹ А. И. Герцен. Сочинения в девяти томах, т. 2, М., 1955, с. 81.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 274.

чуттєвим матеріалом людської праці, але й «матеріалом» людського духу.

Сучасна науково-технічна революція стала вирішальним засобом виявлення інтелектуальних здібностей людини в пізнанні природи і є таким чинником, що значно посилює практичні засоби реального впливу людства на природу. Технічне озброєння сучасного виробництва дає людині змогу змінювати природні ландшафти, створювати штучні біоценози, виготовляти синтетичні матеріали з наперед заданими властивостями тощо. Однак сучасна технологія здатна за декілька годин знищити всю біосферу нашої планети³.

Поспішне вирубування лісних масивів, розмивання і ерозія ґрунтів, забруднення води і повітря радіогенними і іншими компонентами, винищення багатьох видів ссавців і птахів — такі негативні наслідки раціонально неорганізованого промислового вторгнення людини в природний світ.

Методологічні принципи розв'язання проблеми «людина — природа» сформульовані основоположниками марксизму-ленінізму. Деякі загальнонаукові положення даної проблеми були предметом уваги вітчизняних вчених М. В. Ломоносова, О. І. Герцена, Л. І. Мечникова, Д. І. Писарева, Г. В. Плеханова, К. Е. Цюлковського та ін. Різним аспектам цієї проблеми присвячені також відомі дослідження радянських філософів Г. М. Волкова, О. Г. Дробницького, Е. В. Ільєнкова, Б. М. Кедрова, Ф. В. Константинова, С. С. Товмасьна, А. Д. Урсула, Ф. С. Худушина, І. Т. Фролова і природознавців В. І. Вернадського, М. П. Дубініна, Д. Л. Армандя, І. М. Забеліна, А. І. Опаріна, А. Є. Ферсмана, Г. Ф. Хільмі, Н. Т. Холодного, І. С. Шкловського та ін. Проблема взаємодії людини з природою розглядається в ряді спільних колективних монографій філософів і природознавців⁴. Серед зарубіжних авторів слід відзначити праці М. Батісса, Дж. Бернала, Ф. Дарлінга, Ж. Дорста,

³ Див.: С. Лем. Сумма технологий. М., 1968, с. 104.

⁴ Див.: Проблемы развития в природе и обществе. М.-Л., 1958; Взаимодействие наук при изучении Земли. М., 1964; Земля во Вселенной. М., 1964; Природа и общество. М., 1968; Естествознание и строительство коммунизма. М., 1965; Пути познания Земли. М., 1971; Человек, общество и окружающая среда. М., 1973; Взаимодействие природы и общества. М., 1973.

ґ. Дюбо, А. Ленкової, Г. Парсона, М. Планка, Е. Рекю, К. Уатта, А. Уоллса, В. Холлічера, Тейяра де Шардена, Дж. В. Форрестера, Д. Х. Мидоуза, Д. Л. Мидоуза а ін.

Якщо розглянути зазначені вище дослідження, то можна вичленити (умовно) три напрями аналізу відношення «людина — природа»: перший — коли природа розглядається як фактор географічного середовища і заальний п'єдестал людського існування; другий — дослідження природи в її онтологічному і гносеологічному значенні, тобто генезис природи та пізнання, та його практичне використання людиною; і третій — науковий філософський аналіз раціонального і нераціонального відношення людини до природи.

Не заперечуючи вищевказаних напрямів аналізу, звернемо увагу на малодосліджений аспект проблеми, зокрема на спосіб функціонування і виявлення природи в практиці людського виробництва, тобто розглянемо природу не тільки як об'єкт теоретико-пізнавального значення і безпосередньо практичної цінності, але й дотідимо її як фактор матеріалізації відносин людей у виробництві — відтворення природи у виробничих відносинах між людьми. Отже, мета даної роботи полягає в тому, щоб проаналізувати відношення «людина — природа» через призму суспільних відносин людської практики. В цьому ж плані доцільно розглянути і деякі питання, пов'язані з соціально-екологічною проблематикою: промислово-технологічне освоєння і використання природи; раціональне і нераціональне ставлення людини до природи; соціальні і науково-технічні передумови всебічного освоєння людиною природних і соціальних сил; універсалізацію людської діяльності в епоху науково-технічного прогресу; всебічний розвиток творчих здібностей людини до праці та ін.

Відомо, що головна хиба метафізичного матеріалізму полягає в тому, що предмет, дійсність, чуттєвість бється тільки в формі *об'єкта*, або в формі *споглядання*, «не як людська чуттєва діяльність, практика, не суб'єктивно»⁵. У метафізичному матеріалізмі (він має поширення і в сучасній буржуазній філософії) під сутністю природи як неорганічної, так і органічної, розуміється

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, с. 1.

так звана натура природних явищ, тобто той речовий склад, що становить будь-яке природне явище. Істотна визначеність цих явищ уявляється такою, що абсолютно протиставлена можливостям їх виділення в практичній і пізнавальній діяльності людини. Природа не розглядається в історичному розвитку, а основна увага звертається тільки на виявлення природи в просторі. Що ж стосується природної історії і даності природи в часових вимірах, то вона уявляється однаковою для всіх часів⁶. Внаслідок цього безконечна різноманітність явищ природи і їх єдність вбачаються не в саморозвитку природного буття, а в чомусь тілесному, сталому. Основним елементом пізнання приймається деіщо одноманітне, чуттєво дане. Такий спосіб розуміння природи, окрім свого метафізичного характеру, є, за визначенням Ф. Енгельса, натуралістичним⁷. Основний принцип останнього можна висловити так: природним є тільки те, що має просторову, виразно-тілесну форму вияву і сприймається чуттєвим чином. Але саме «природне» і «чуттєве» розуміються тут обмежено, хибно. Природа ототожнюється з тілом, речовиною, а чуттєва даність — з результатом споглядання цієї речовості. З точки зору метафізичного матеріалізму чуття виступає не специфічним відображенням предметно-практичної взаємодії людини з природою, в сфері якої воно формується як особлива здатність людини сприймати і перетворювати світ природи, а приймається за наслідок однобічної механічної дії природи на людину. Інакше кажучи, органи людського чуття розглядаються не з точки зору розвитку суспільно-історичної практики, а беруться у формі об'єкта, уявляються такими, що покладені природою в готовому вигляді. Це веде до однобічного уявлення, що речовість природного буття і його чуттєва даність виступають чимось вірогіднішим і реальнішим, ніж те, що не сприймається безпосередньо, оскільки воно є феноменом духовної діяльності, наприклад сфера науки, моралі та ін.

Якщо предмет чуттєвої вірогідності виступає, згідно з поглядами метафізичного матеріалізму, справжньою реальністю, яка поринає в одвічні глибини буття, то соціально-культурні чинники, зокрема і духовний світ лю-

---

⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 475.

⁷ Див.: Там же, с. 403.

дини, розглядаються ним як мінлива реальність, що не властива «речам за їх природою», а залежить виключно від людського розсуду, тобто реальністю, позбавленою своєї повноти, якимось облудним, безпредметним існуванням. Аналізуючи обмеженість метафізичного матеріалізму (і натуралізму), його нездатність бути світоглядною основою наукового розуміння природи, Ф. Енгельс зауважував, що «речовина, матерія є не що інше, як сукупність речовин, з якої абстраговано це поняття»⁸. Тому вбачати сутність природи лише в речовості її буття — значить заздалегідь відривати природу від людини, зокрема від практики суспільного виробництва і абстрагуючої діяльності людського мислення.

Критикуючи Геккеля, який ототожнював речовину з матерією, а діяльну здатність людини — з механічним наслідком існування речовини, Ф. Енгельс зауважував, що Геккель метафізично перетворив цільові причини в механічно діючі причини⁹. Метафізик прагне збагнути дійсність природи, у тому числі й сферу людського життя, на основі механічно діючих природних сил, виразити сукупність усього сушого як продукт механічних закономірностей природи. Тому він «не може вибратися з абстрактної необхідності»¹⁰. У нього або механізм тождесний монізму, або телеологізм тождесний дуалізму. Метафізичний матеріалізм розглядає об'єкти природи з абстрактному визначенні, поза специфікою їх відображення в практиці суспільного виробництва. Це виявляється в тому, що метафізичний матеріалізм відриває абстракції від чуттєвих речей і пізнавальних здатностей людини, намагаючись разом з тим досягнути ці абстракції чуттєвим чином, оскільки для нього всяке пізнання є чуттєве вимірювання¹¹. Власне, тому метафізичний матеріалізм обмежився доведенням лише того, що зміст всякого мислення повинен походити з чуттєвого досвіду, „ за виразом Ф. Енгельса, відновив основне положення сенсуалізму: нема нічого в думках, чого б не було раніше у відчуттях”¹².

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 511.

⁹ Див.: Там же, с. 487.

¹⁰ Там же, с. 488.

¹¹ Див.: Там же, с. 511.

¹² Див.: Там же, с. 538.

В межах метафізичного матеріалізму проблема відношення людини до природи зводиться до питання про відношення людини до самої себе, своєї абстрактної чуттєвості. При цьому пізнання розглядається поза зв'язком з історично змінюваними умовами буття природи і людини; воно протиставляється не тільки чуттям, але й практичній діяльності. Остання зводиться до споглядання природної необхідності і узгодження з нею. Факт визнання метафізичним матеріалізмом об'єктивності природи не виводить його за межі цієї споглядальності. Лишаючись метафізичним у розумінні природи, людини і пізнання, цей матеріалізм не зумів розкрити справжньої ролі суспільно-історичної практики, її значення в системі «людина — природа». Метафізичне розуміння історії, зокрема абсолютизація того, що тільки природа діє на людину і що тільки природні умови визначають всюди історичний розвиток людини, закривало шлях до наукового розв'язання проблеми відношення людини до природи. Подібне розуміння є одностороннім, тому тут, за виразом Ф. Енгельса, лишається поза увагою той факт, «що й людина впливає з свого боку на природу, змінює її, створює собі нові умови існування»¹³. Власне, тому й сталося так, «що діяльна сторона, на протилежність матеріалізові (метафізичному.— М. Т.), розвивалась ідеалізмом, але тільки абстрактно, бо ідеалізм, звичайно, не знає дійсної, чуттєвої діяльності як такої»¹⁴.

В ідеалістичній філософії сутність природи уявляється такою, що існує не в самій природі, а в мисленні людини. Природа речі — це те, що існує поза річчю в мисленні і безвідносно до неї. Ідеалізм розглядає природу тільки як світ мислених сутностей. Однак мислення, будучи відірваним від предметного буття природи, втрачає позитивний зміст і перетворюється в деякий абсолют (*causa finalis*). Абсолютизуючи мислення, ідеалізм намагається представити його як самопричину природи, її первоначало і джерело активності. Основне кредо ідеалізму виражається формулою: природне те й тільки те, що розумне. Якщо в метафізичному матеріалізмі нормою оцінки природи є ідея безпосередньої наявності і чуттєвої вірогідності, то філософський ідеалізм прого-

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 507.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, с. 1.

дшу ідею логічної необхідності. Все, що логічно необхідно, випливає із самої «природи речей», воно вічне, незалежне, не підлягає знищенню і не залежить від часу-якого свавілля. Буття ж, позбавлене логічної необхідності, є довільним нашаруванням, зайвим придатком, що не витримує критики.

Протиставляючи мислення об'єктивній дійсності, ідеалізм прагне досягнути природу на базі абсолютизації інструкцій духовної культури — самодіяльності людського розуму, доцільності, логічної необхідності та інших, у лоні яких природа є лише відблиском і мареєм її протилежності — духовного начала.

В межах метафізичного матеріалізму і філософського ідеалізму відношення людини до природи тлумачиться непередметно, поза реальним зв'язком з матеріальною людською діяльністю. Вся об'єктивна дійсність фактично поділяється на дві взаємовиключаючі протилежності — природу і мислення, без опосередковувачої їх ролі предметно-практичної діяльності людини. Внаслідок цього одна з протилежностей (в залежності від виданих принципів) вважається безпідставною і нереальною, тоді як інша береться то як взірець для формування і удосконалення всієї дійсності (в практичному відношенні), то як універсальна теоретична основа, за якою має бути досягнута вся дійсність (в теоретичному відношенні).

Створюючи «системи природи», ці філософські школи намагаються вкласти в них і охопити те, що по своїй суті виходить за межі самих систем. Метафізичний матеріалізм, нехтуючи своєрідністю людини як суспільної істоти, не бере до уваги те, що природа як предмет праці і об'єкт пізнання розкриває певні можливості чужезначного взаємозв'язку з суб'єктом і, отже, через певні суб'єктивні установки людини, її потреби, цілі і т. д. Філософський ідеалізм, навпаки, ігнорує те, що всі ідеальні творення людського розуму поза їх відношенням до предметних форм дійсності втрачають будь-який теоретичний смисл і практичне значення.

Ідеалістичне розуміння суспільної практики неодмінно призводить у метафізичному матеріалізмі і філософському ідеалізмі до дуалізму. Перший не може подолати корінної протилежності між необхідно наявним, сущим Буттям і бажаним, можливим і в зв'язку з цим змуше-

ний визнати форми чуття і мислення природженими людині, апріорно заданими. Для другого ж постає «каменем спотикання» проблема уречевлення людського знання, тобто набуття людським знанням форм предметно-практичного втілення. Внаслідок цього філософський ідеалізм приходить до абсолютної ідеї як свого завершення — логічної форми, в якій предмет і знання про нього абсолютно тотожні¹⁵.

Ідеалізм, розглядаючи відношення людини до природи, спекулює на опосередкованості людською думкою предметного світу олюдненої природи. Суспільно-історична практика по освоєнню природних і соціальних сил розглядається ним лише як історія пізнання і самопізнання. Предметно-практична, матеріальна діяльність зводиться до логічної діяльності, предметом якої є, згідно з ідеалізмом, не природа, а саме мислення. Таким чином, ідеалізм виключає єдність пізнання з природою і реальною суспільною практикою, внаслідок чого відношення людини до природи виступає лише прогресуючим усвідомленням власної сутності «духа».

Слід відзначити, що саме метафізичний матеріалізм, а не ідеалізм, був тим провісником людської думки, який вперше в історії пізнання обґрунтував і розвинув тезу про природу як об'єктивну основу людського буття, про пізнання її законів як дуже важливий фактор суспільного розвитку.

І нарешті, існує точка зору так званого практичного антропоцентризму, згідно з якою буття природи розглядається лише у відношенні до безпосередніх фізичних потреб людини, а здатність природних речей задовольнити ці потреби вважається їх іманентною закономірністю і природною цінністю¹⁶. Подібні уявлення відображають собою стан справи, дійсний для передісторії людства, коли природа виступала для людини здебільшого класом засобів існування. Нині ж це розуміння яв-

---

¹⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори т. 20, с. 538.

¹⁶ І. С. Шкловський називає цю точку зору «практичним геоцентризмом», а О. Г. Дробницький відносить її до «голого утилітаризму», на відміну від принципу об'єктивної необхідності саморозвитку природи і практики суспільного життя. Див.: И. А. Шкловский и. Вселенная. Жизнь. Разум. М., 1962, с. 8; О. Г. Дробницкий. Мир оживших предметов. М., 1967, с. 108.

но обмежене, а тому не може бути способом дослідження природи ні в філософії, ні в сучасному природознавстві¹⁷.

Лише утвердження матеріалістичного розуміння історії, звернення до соціальної практики при з'ясуванні історичних явищ і розгляд практики як критерію істини процесу пізнання дали змогу подолати обмеженість метафізичного матеріалізму і спростувати філософський ідеалізм, обґрунтувати і довести історичні форми взаємозв'язку людини з природою.

Марксизм, на відміну від усієї попередньої філософії, кладе в основу розуміння відношення «людина — природа» людський спосіб життєдіяльності — працю, продуктом якої виступає як сама людина, так і її свідомість — мислення. Праця, практика взагалі є чуттєво-предметною формою життєдіяльності людини, має своїм змістом освоєння природних і соціальних сил. В єдності цих моментів практика виявляє специфіку відношення людини до природи, спосіб суспільного і природного буття людини.

Розуміння суспільно-історичної практики як єдино можливої основи наукового освоєння природи і людини зумовлене такими обставинами. Людина відноситься до природи не безпосередньо (так діє лише тварина). Навпаки, її зв'язок з природою опосередкований працею, виробництвом взагалі. Людина стає людиною лише в процесі праці; тому остання визначає людину як людину. Крім того, саме мислення і розум людини виникають лише в практиці і на її основі. Практика, формуючи людину як людину, водночас формує і людське мислення. Навіть мозок людини, будучи органом мислення, виникає як засіб праці і має працю за «соціальний субстрат». Це виявляється в тому, що безпосереднім змістом мислення завжди є сфера практики, її запити і потреби. Нарешті, самі речі природи стають предметами праці і об'єктами пізнання не через природну необхідність, а лише

---

¹⁷ До речі, на обмеженість суб'єктивної, «зовнішньої доцільності» вказував ще Гете: «До пори до часу, — підкреслював він, — це годиться; до пори до часу цим можна перебиватися навіть в науці, однак дуже скоро натрапляєш на явища, для розуміння яких такий примітивний погляд недостатній». І потім він досить дотепно зауважив, що з точки зору прихильників антропоцентризму «пробкове дерево існує для того, щоб ним закривати пляшки». Й. В. Гете. Избранные философские произведения. М., 1962, с. 486.

внаслідок того, що вони необхідно залучаються людиною у сферу практичної дії. Саму практику слід розглядати як реальну життєдіяльність людини, об'єктивний спосіб її існування в природі.

Будучи родовою, суспільною істотою, людина стверджує і виявляє себе як у сфері предметного буття природи, так і в сфері знання¹⁸. Отже, у процесі людської праці буття людини не являє собою щось тільки предметне, а є разом з тим і чимось ідеальним. Знання, в свою чергу, не є усвідомленням лише чистої рефлексивності людської думки, а є одночасно і знанням буття. Людське буття — це об'єктивний результат суспільної праці, наслідок історичної діяльності людства. Тому воно є продуктом як розвитку людської культури, так і наслідком практичної дії людини, результатом її предметної діяльності. Як таке, суспільне буття виражає не тільки наявність ідеального в суб'єкті, але й репрезентує собою матеріальне практичне ставлення людини до природної дійсності.

Суспільне виробництво, в якому природа виступає насамперед класом засобів знарядь виробництва, потребує знання природи, яке репрезентує собою природу як у відношенні до людини, так і буття природи «само по собі», тобто її існування незалежно від суб'єктивної діяльності людини. Інакше кажучи, об'єктивне знання повинне відображувати природу не через призму «чистих» закономірностей розуму чи мірок безпосередньо фізичних потреб людини, а під кутом зору пізнання і практичного втілення загальних і необхідних умов взаємодії природи і суспільної практики. Способом такого знання і пізнання є наука. «Наука з самого початку свого виникнення відображала речі і явища в їх об'єктивній незалежності від суб'єктивної діяльності людини. Її ідеалом є побудова такої моделі об'єкта, з якої було б усунуте все, що йде від суб'єкта, від способів його сприйняття, — адекватне зображення об'єкта, яким він є «сам по собі». Через науку здійснювалась «розперсоналіфікація» природи, зведення «надприродного» до «природного»¹⁹.

¹⁸ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, с. 588.

¹⁹ В. І. Шинкарук. Марксистсько-ленінська філософія і світогляд. — «Філософська думка», 1969, № 1, с. 13.

Природодослідника, наприклад фізика, цікавить не безпосередня користь, скажімо баріона, а перш за все, що являє собою баріон, як він існує сам по собі в природі, в чому полягає його «природна» елементарність, який характер відношення баріона до решти світобудови. Отже, фізика цікавить мікросвіт природи як об'єктивне явище.

Якщо ж предметом наукової і практичної діяльності людини буде безпосередня користь природи без урахування об'єктивних умов її існування, тоді й наука, і виробництво, у власному їх розумінні, будуть неможливими.

«Розперсоніфікація» природи полягає не просто в тому, що наука пізнає закономірності природи в їх абсолютно ізольованому від людини існуванні. Її істинний смисл виявляється в тому, що наука пізнає об'єктивні закономірності взаємодії природи з людиною, і через дану взаємодію — об'єктивне існування природи, а також закономірності самої взаємодії. Тому «розперсоніфікація» природи є в той же час і в однаковій мірі «розперсоніфікацією» самої людини, її удаваної надприродної (як це уявлялось, наприклад, в релігії) сутності і, таким чином, означає не що інше, як процес «натуралізації» людської істоти, в якому здійснюється освоєння людиною своєї власної природної належності. Як такий, процес «розперсоніфікації» характеризує певні моменти практичного і теоретичного відношення людини до дійсності і в зв'язку з цим дає можливість виявити об'єктивний смисл людського буття в природі.

«Природа, — підкреслював В. І. Ленін, — є первісна, перша і остання сутність...»²⁰. Закони природи є базисом практичної діяльності людини. Людина не протистоїть природі як щось надприродне: вона існує і діє відповідно до властивих природі об'єктивних закономірностей тільки в сфері останніх стверджуючи себе практичним чином. Практика не усуває залежності людини від природи, а перетворює цю залежність в умову панування над нею.

---

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 38, с. 52.

I. СОЦІАЛЬНІ ФАКТОРИ ПРАКТИЧНОГО І ТЕОРЕТИЧНОГО ВИДІЛЕННЯ ЛЮДИНИ ІЗ ПРИРОДИ

1. ПРЕДМЕТНО-ДОЦІЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ЛЮДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Природа є тією першоосновою, на якій розвинулась людина. Тому вона знаходиться не лише «поряд» з людиною, а й становить її буття. Людина є вищим продуктом саморозвитку природи і, отже, містить всі попередні ступені її розвитку, включаючи нижчі форми матеріального руху — механічні, фізичні, хімічні, біологічні та ін.

В історії розвитку думки поняття природи мало переважно три значення: «сутність речей»; протилежність викривленням людської культури (вчення Руссо і ін.); протилежність праці, предмет її. Останнє набуває особливої ваги лише в марксизмі, з відкриттям ролі праці, її значення в становленні людини і розвитку суспільства.

Як відомо, в історії філософської думки існувало декілька концепцій розуміння діяльності. За Арістотелем, наприклад, діяльність виступає у вигляді вічної і незмінної форми, якій протистоїть матерія. Матерія — це матеріал, на якому реалізується форма, причому і діяльність і матеріал виступають зовнішніми по відношенню одне до одного²¹. У Лейбніца діяльність і матеріал — поняття співвідносні; дія має характер діяльності лише тоді, коли дещо у відношенні до неї уподібнюється матеріалу. Як наслідок цього, не існує ні діяльності самої по собі, ні матеріалу самого по собі, а лише заснована «божественним велінням» особлива взаємодія речей, між якими встановлюється відношення «діяльність — матеріал»²². У філософії Гегеля діяльність виступає як процес творчості, тобто виявлення і створення того, що в дійсності безпосередньо відсутнє. Діяльність як така є продуктивною самодіяльністю, але набуває вона цього значення лише у вигляді абстрактної, духовної діяльно-

²¹ Див.: Арістотель. Метафізика. М., 1934, с. 123, 124.

²² Див.: Г. В. Лейбниц. Избранные философские произведения. М., 1890, с. 159.

сті, що байдужа до матеріалу, в якому вона втілюється²³. Стосовно духовно-теоретичної діяльності це має певний сенс. Але коли йдеться про матеріально-практичне відношення людини до природи, то подібне розуміння є однобічним, хибним. Досить своєрідним було також розуміння діяльності у Л. Фейербаха. За початок людської діяльності він покладає чуттєві об'єкти, відмінні від мислення, але саму діяльність Фейербах розглядає не як предметно-практичну. Істинно людською діяльністю він вважає теоретичну діяльність, тимчасом як практика фіксується ним лише в «брудно-торгашеській формі»²⁴.

Марксизм вводить поняття діяльності при поясненні суспільно-історичної практики як процесу матеріального виробництва життєвих засобів людського існування і в цьому плані — як матеріального виробництва самого життя. «Суспільне життя,— підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс,— є по суті *практичним*. Всі містєрії, які заводять теорію в містицизм, знаходять своє раціональне розв'язання в людській практиці і в розумінні цієї практики»²⁵. Практична сутність людського життя полягає в тому, що його специфічною основою є не просто природа, і не дух як такий, а передусім предметно-доцільна діяльність, що перетворює природу і формує людину як людину.

В системі суспільного виробництва природа становить об'єктивну передумову людського існування і є засновком до людського життя. Вона утворює матеріальні чинники людської праці, до яких належать як ті з них, що їх люди знаходять уже готовими в природі, так і ті, що створені їх власною працею. Таким чином, природа виступає, з одного боку, такою, що пройшла вже горнило людської праці, приведена у відповідність з людським життям, і, отже, є олюдненою природою; а з другого боку — це природа, що існує як об'єктивна передумова засобів до життя і кладова засобів виробництва. Границя між цими сферами природи лежить у матеріальному виробництві. Останнє, поєднуючи в собі виробни-

---

²³ Див.: Гегель. Сочинення, т. VIII, М.—Л., 1935, с. 37, 225, 234.

²⁴ Докладніше про це див.: М. О. Булатов. Поняття діяльності в класичній німецькій філософії.— «Філософська думка», 1971, № 2, с. 78—88.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, с. 3.

цтво засобів виробництва і засобів до життя, виступає не просто механічним виготовленням предметів безпосереднього вжитку, а є по суті життям; яке породжує життя²⁶. Виробництво постає процесом поновлення і відтворення особистого життя людини шляхом взаємообміну речовини між її органічним тілом і рештою органічної і неорганічної природи, включаючи й виробництво «чужого» життя через дітонародження, і водночас є чинником, що продукує предметні форми олюдненої дійсності, які утворюють предметне тіло людської цивілізації. В єдності цих моментів суспільна діяльність є процесом відтворення природи у виробництві, в якому природа розкриває об'єктивні умови свого існування у праці і спілкуванні людей.

Відомо, що обмін речовин має місце і поза живими організмами. Неживі тіла теж змінюються, розкладаються або комбінуються в ході природного процесу. Але, на відміну від обміну речовин в неживих тілах, у живому організмі обмін відбувається не внаслідок якогось процесу, якому організм підпадає ззовні, як це має місце з мертвими тілами. Навпаки, обмін речовин в живому організмі, як і саме його життя, відбувається сам собою, він внутрішньо властивий організмові. Крім того, специфічною основою цього обміну у людини виступає праця — виявлення матеріально-практичного відношення людини до природи.

Людина не одержує від природи всіх умов, необхідних для її існування. Щоб зберегти себе навіть як певну фізичну істоту, людина повинна безперервно відвертати природний спад (згасання) ества свого організму. К. Маркс, полемізуючи з Бруно Бауером відносно неправомірної абсолютизації принципу атомарності в поясненні необхідності взаємодіяння індивідів у громадянському суспільстві, підкреслював, що характер суспільного зв'язку індивідів генетично відрізняється від механічно взаємодіючих атомарних зв'язків у природі. *«Характерна властивість атома,— зазначав він,— полягає в тому, що він не має ніяких властивостей і тому не зв'язаний ніяким необхідно зумовленим його власною природою співвідношенням з іншими істотами, що поза ним перебувають. У атома немає потреб, він є щось са-*

²⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, К., 1973, с. 526.

модостатне; світ поза ним — абсолютна *пустота*, тобто не має ніякого змісту, ніякого смислу, ніякого значення саме тому, що атом має в самому собі *всю повноту існуючого*²⁷. Атом є безумовною дійсністю, тобто такою, що не потребує передумов свого існування. Він має ці умови в собі як наперед існуючі. Абсолютна самодостатність атома робить його відношення до зовнішніх предметів природи індиферентним. Тому атом не здатний до самовизначення власного буття.

Навпаки, людина як природна істота не має в собі повноти умов існування. Останнє спричинене тим, що людина, будучи виразом розвитку всієї природи, несе в собі передумови свого становлення лише в знятому вигляді, тобто не як завершені і сталі, а як такі, що повинні постійно відтворюватись і поповнюватись у формі її власного життя. Об'єктивно людська істота є такою сукупністю природних закономірностей, в якій загальна еволюція природи перебуває в безпосередній єдності з тим, що є людина. Власне, це дає змогу пізнавати і освоювати природу через людину, і навпаки, а також стверджувати, що природа, породжуючи людину, покладає на неї функції відтворювати своє існування у філо- і онтогенезі.

Людське життя є результатом усієї природи, оскільки виникає за певних умов, що їх дає весь зв'язок природи. «Організм,— підкреслював Ф. Енгельс,— це рух таких тіл, в яких одне від одного невіддільне. Бо організм є, безперечно, *вища єдність, яка зв'язує в собі в одне ціле механіку, фізику і хімію*, так що цю трійцю не можна більше роз'єднати»²⁸. Людський організм є процесом безперервного відтворення самого себе і лише через це має місце його опосередкованість неорганічною природою. Отже, коли йдеться про «суб'єктивність живого», зокрема його здатність до самовизначення, то мають на увазі саме те, що людина як природна істота визначається як зовнішніми умовами свого існування, так і через відношення до себе. Крім того, світ природи, що перебуває поза людиною, є також її внутрішньою належністю. Людина здатна зберігати своє існування

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, с. 127.

²⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 524.

лише через безконечне відношення до самої себе і до зовнішнього світу неорганічної природи. Існування людини у такий спосіб підтверджує об'єктивність самої природи.

Засобами, що поповнюють природні умови існування людини, не можуть бути ті закономірності природи, які утворюють самі собою природні передумови виникнення людського життя. Цим основним засобом є родовий спосіб життєдіяльності людини — суспільна праця. Людина, на відміну від решти біологічних видів живих істот, приводить себе у відповідність з природним середовищем не тільки і не стільки через біологічні механізми пристосування до нього, скільки за допомогою предметно-практичної діяльності, що перетворює природне середовище відповідно до вимог і потреб людини. Саме в цій предметно-перетворювальній діяльності і полягають надбіологічні механізми і засоби адаптації людини в природному середовищі. Інакше кажучи, середовищем адаптації людини в природі виступає не сама природа, а перетворююча природу діяльність. Вона, змінюючи природу, впливає водночас і на тілесну організацію людини, пробуджує в ній природні потенції до такого способу життя. «Нормальне існування тварин,— підкреслював Ф. Енгельс,— дано в тих одночасних з ними умовах, в яких вони живуть і до яких вони пристосовуються; умов же існування людини, як тільки вона відокремилася від тварини у вузькому розумінні слова, ще ніколи не було в наявності в готовому вигляді; вони повинні бути вироблені вперше тільки наступним історичним розвитком»²⁹. Нормальним станом людини є той, що відповідає її потребам і повинен бути створений нею самою³⁰. Людина навіть в біологічному розумінні є колективною істотою. Тією мірою, якою людина уявляється нам «індивідуумом», вона не перестає бути істотою суспільною. Людина є не просто твариною, якій властиве спілкування, але й твариною, яка тільки в суспільстві і може відособлюватися³¹. Родова спільність становить об'єктивну умову повноти існування індивіда, орган його спілкування з природою і іншими людьми. Колектив і взаємоспілкування, підкреслює К. Маркс, є «наперед заданою

²⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 475—476.

³⁰ Див.: Там же, с. 476.

³¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, с. 668.

передумовою його (індивіда.— М. Т.) діяльності, а не тільки її результатом, тобто є такою ж передумовою його діяльності, як його шкіра, його органи чуттів, які він, правда, теж відтворює і розвиває і т. д. в процесі життя, але які як передумова передують самому цьому процесу відтворення...»³². Суспільний зв'язок являє собою те загальне надбання, звідки кожен індивід дістає змогу задовольняти свої потреби і, таким чином, відтворювати і поновлювати своє життя. Але це можливе за тієї умови, якщо потреба однієї людини буде звідником між чужою потребою і предметом цієї потреби³³. Це опосередковане колективним зв'язком задоволення індивідуальних потреб і викликало до життя взаємospілкування людей і їх спільну працю, в якій діяльність кожного індивіда представлена не мірками індивідуальної потреби як такої, а масштабами потреб колективу в цілому.

У первісному процесі праці людська істота — індивід у всій його фізичній організації — не являла сама собою самостійної продуктивної сили. Окрема людина виступала силою, що здатна виробляти, тільки у вигляді родової спорідненості. І навіть рука, озброєна знаряддям, не мала цього значення. Тільки прилучена до сили роду, рука, озброєна знаряддям, виступала ефективним засобом праці. Існування роду і родового взаємозв'язку індивідів стає основною умовою виробництва.

Людина ставиться до своєї потреби опосередковано, через відношення до предмета природи, який, проходячи процес колективної обробки, стає предметом задоволення її потреби. Іншим моментом цього відношення є те, що предмет природи стає предметом праці тільки завдяки колективній потребі в цьому предметі. Тому предмет природи відбиває людську потребу, як і саму людину в її відношенні до природи і іншої людини. В цьому розумінні діяльність людини виражає собою опосередковане природою матеріальне відношення однієї людини до іншої, а взаємospілкування — опосередковане діяльністю виявлення і задоволення матеріальних потреб через взаємообмін видами праці.

Щодо природної об'єктивності, то людська діяльність являє собою певну сукупність природних процесів і

³² К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 46, ч. I, с. 473.

³³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, с. 128.

рухів. До того ж, між вихідним матеріалом праці й перетворенням його в продукт потреби лежить цілком природна зміна, в якій природні органи людини і штучно виготовлені знаряддя людської праці взаємодіють з предметами природи просто як природні тіла. І тільки необхідність цієї зміни, що дана суб'єктові, викликана ним, перетворює цілком природні процеси в людську діяльність³⁴.

Необхідність діяльності полягає в невідповідності дійсності людським потребам. («...Світ не задовольняє людину і людина своїм діянням вирішує змінити його»)³⁵. Єдність цих протилежностей і становить поняття діяльності. Предмети природи як предмети людських потреб відокремлені від людини, знаходяться поза нею, безпосередньо не відповідають її запитам і належать їй лише в можливості. Те ж саме стосується й людської потреби. Остання лише потенціально виражає можливість оволодіння предметом,— мати предмет природи як предмет своєї потреби.

Природа задана людині як незалежна від суб'єктивних передумов наявна дійсність, що протистоїть людині, має власні закономірності існування, байдужа до її потреб і чинить їм опір. Ця протилежність природи людським намірам виступає не тільки негативним явищем, тим, що заперечує суб'єктивне прагнення людини у формі об'єктивності предмета природи, але й має позитивне значення; вона подразнює, збуджує суб'єкт проти предмета. В цьому, до речі, криється природний стимул людської праці, потенціально здатність предмета природи стати відповідним потребі суб'єкта, як говорив Гегель, «безсилля об'єкта зберегти себе проти живого індивіда», але, безперечно, не в тому розумінні, що зовнішнє буття об'єкта є мізерна видимість, яка повинна загинути під дією сили суб'єкта, а тому, що природа деякою мірою сама породжує діяльність, яка, в свою чергу, має цю природу в собі, проте не як безумовну причину, а лише як вихідне начало, як збуджуючий мотив.

У цьому плані діяльність певною мірою залежить від природи, визначається її закономірностями, а частково є визначенням самого суб'єкта, зумовлюється потре-

³⁴ Див.: Gotteried Stihler. *Dialektik und Praxis*. Berlin, 1968, S. 26.

³⁵ В. І. Ленін. *Твори*, т. 38, с. 197.

бами і цілями людини. Це двоєдине відношення, будучи взятим в єдності, й зумовлює процес взаємодії природного і людського, об'єктивного і суб'єктивного.

Предмет природи, з одного боку, утримує в собі можливість задоволення людської потреби, потенціально відповідає потребі, а остання збуджується ним, так що саме відношення людини до предмета стає необхідним. З другого боку, людина виявляє в предметі природи свій власний нестаток, свою однобічність, неповноту, тобто дещо таке, що належить її власній суті і, разом з тим, чого їй бракує. Зняття цієї суперечності між людською потребою і природною дійсністю і є процесом реалізації діяльності, в результаті якого людина оволодіває предметом, задовольняє потребу і зберігає себе як людину. «Самозаперечення,— писав Гегель,— яке я маю в собі, коли відчуваю голод, наявне разом з тим як деяке інше, тобто становить не те, що я являю собою, а як дещо, котре повинне бути споживане. Моя діяльність полягає в тому, що я знищую цю протилежність, роблячи це інше тотожним зі мною, або, інакше кажучи, в тому, що я жертвую предметом, щоб поновити свою єдність з самим собою»³⁶.

Але (і в цьому недолік філософії Гегеля) момент об'єктивності суб'єктивного життя людини не може бути зведений лише до оволодіння зовнішніми предметами і відтворення себе у такий спосіб, а полягає насамперед у тому, щоб створити передумови свого існування, надавати їм форму предметного буття і в ньому протиставляти одне одному свою внутрішню самовизначеність і своє зовнішнє стале існування. Останнє ж можливе тоді, коли людина має зовнішнє буття природи в собі як наперед існуюче, виходить з нього як із передумови своєї життєдіяльності. Людина як суб'єктивне, підкреслював В. І. Ленін, «передпокладає само-в-собі суще інобуття (= незалежну від людини природу)»³⁷. Людина «е прагнення реалізувати себе, дати собі через себе самого об'єктивність в об'єктивному світі і здійснити (виконати) себе»³⁸.

В зауваженнях на книгу А. Рея «Сучасна філософія» В. І. Ленін підкреслює таку думку автора: «Коли нам

³⁶ Гегель. Сочинення, т. 2, М.—Л., 1934, с. 9.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 38, с. 196.

³⁸ Там же.

дано кусок сірки, то геометричні, механічні, фізичні й хімічні властивості є відношення, незалежні від нашого організму. Психології нічого тут робити. Коли справа торкнеться живої істоти, до існуючих відношень долучається нові: біологічні властивості, які з свого боку незалежні від нашого організму. Якби справа торкнулась самого нашого організму,— то і він має властивості, до певної міри незалежні від умов, в яких він нам даний у досвіді; це фізико-хімічні і біологічні властивості»³⁹.

Поєднуючи внутрішні і зовнішні передумови об'єктивного існування людини, діяльність виступає ланкою, що опосередковує перехід неорганічної природи в олюднене, суспільне буття, являє собою засіб, за допомогою якого людина асимілює природу, перетворюючи її не тільки в своє органічне тіло, але і в матеріальні фактори живої праці. Саме внаслідок цього діяльність людини має матеріально-практичний характер, а тому не байдужа до свого предметного змісту, до того, зміною чого вона є; крім того, діяльність не зводиться до механічної матеріальної взаємодії, а становить відносно самостійний, цілеспрямований процес.

Діяльність, взята окремо від предметного змісту, є однією, суто абстрактною діяльністю, яка можлива лише внаслідок абсолютизації рефлексії розуму. В свою чергу, діяльність, яка випадкова до свого рушійного мотиву, теж не є справжньою діяльністю. Вона являє собою інстинктивне, тваринне діяння, що не виділяє себе із природи і губиться в суцільній матеріальній взаємодії.

Як відомо, тварина зі своїми потребами відноситься до зовнішнього світу природи практично і також на основі матеріальної взаємодії, але таким чином, що, задовольняючи свої потреби за допомогою цих предметів, тварина знищує їх речове буття, тобто позбавляє предмети самостійного матеріального існування і цим самим досягає своєї цілісності, поновлює себе як певну фізичну істоту. Результатом такого відношення виступає на боці тварини почуття задоволення, але в цьому акті вона не володіє ще собою як задоволеною. Це спричинено тим, що тваринна діяльність не виступає у задоволенні належним мотивом предмета потреби. Як влучно відмі-

---

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, с. 432.

чав Гегель, «це задоволення само є лише зникання, бо йому бракує предметної сторони або сталого існування»⁴⁰. Спонука тварини до споживання здійснюється від задоволення потреби до її виникнення, минаючи проміжну ланку, перетворення предмета потреби в засіб життєдіяльності, завдяки чому предмети природи зберігають своє матеріальне існування, набуваючи значення засобів праці.

Іншою особливістю тваринної діяльності є те, що вона керується інстинктом, має потяг у вигляді спонуки до дії. У відношенні до зовнішньої природи інстинкт визначений апріорно, заздалегідь. Крім того, інстинкт набуває значення потягу до дії, стає самовиразом практичної поведінки тварини лише за умови, що він спрямований на «індивідуалізований» об'єкт природи. Для кожної тварини предметом її потреби виступає не вся природа, а лише певна сфера її властивостей і явищ, які існують тільки для тварини і які вона повинна віднайти, керуючись щоразу інстинктом. Відповідно до цього тварина діє на предмети природи безпосередньо, відособлено, як «одиничний суб'єкт» і, крім того, лише в певних наперед заданих умовах (в даному місці і в даний час). Це спричинене тим, що тваринна діяльність пов'язана не з усією багатоманітністю природної дійсності, а лише з її певними сторонами і явищами; крім того, така діяльність постійно спрямована в один бік, так би мовити, безпосередньо пов'язана з фізичним організмом тварини.

У тварини відношення потреби і предмета її задоволення злине безпосередньо, «запрограмоване» в інстинкті, внаслідок чого реалізація потягу до дії виступає негативним явищем, яке заперечує самостійне буття предмета, а разом з тим і саме це відношення як відношення. В зв'язку з цим К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що «тварина не *«відноситься»* ні до чого і взагалі не *«відноситься»*; для тварини її відношення до інших не існує як відношення»⁴¹.

Вплив тварини на природу відбувається без усякого наміру з її боку і є щодо самої тварини випадковістю. Звичайно, це не заперечує наявності у тварин здатності

---

⁴⁰ Гегель. Сочинення, т. IV. М., 1959, с. 105.

⁴¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, с. 28.

до планомірних дій. Останні значною мірою притаманні всякому живому організму, який через подразнення іззовні здійснює властиві йому функції. Але у тварин здатність до планомірних дій розвивається відповідно до розвитку нервової системи, а не з розвитком праці. Як зазначає Ф. Енгельс,— «всі планомірні дії всіх тварин не зуміли накласти на природу печать їх волі. Це могла зробити тільки людина»⁴². Тварина, поглинаючи природні речі, тільки користується зовнішньою природою, роз'єднує її неорганічне буття, асимілює його шляхом споживання і тим самим змінює навколишній світ своєю присутністю. «Людина ж змінами, які вона вносить, примушує її (природу.— М. Т.) служити своїм цілям, панує над нею»⁴³. За думкою Ф. Енгельса, це є останньою істотною відмінністю людини від решти тварин і цією відмінністю людина зобов'язана праці.

Людська життєдіяльність принципово різниться від тваринного способу дії, зокрема, тим, що вона є знаряддевою діяльністю. Інакше кажучи, людина діє на предмети природи не безпосередньо, а за допомогою самих же предметів природи, які попередньо опрацьовані нею або преднайдені в готовому вигляді і які є провідниками її виробничих зусиль.

Відношення людини до природи опосередковане виробництвом засобів виробництва. Виробництво засобів праці відокремлює людину від безпосереднього зв'язку з предметами потреби і перетворює її із споживача у виробника. Тому жива праця людини не знищує буття предмета взагалі, а ф о р м о у т в о р ю є предмет до рівня, бажаного людині.

Віднині негативний момент відношення людини до природи полягає лише в тому, що людина усуває в предметі наявну від природи сушу форму його буття і надає йому тих рис і властивостей, які необхідні для нього як засобу і предмета людської діяльності. Подібна «негативність» є необхідним елементом людської праці, її активним, формоутворюючим началом і зумовлена тим, що предмет, як він даний людині самою природою, не здатний надолужити її потребу і фактично не є предметом задоволення цієї потреби, а виступає лише сирим мате-

---

⁴² К Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 461.

⁴³ Там же

ріалом, який людині належить ще переробити відповідно до свого запиту.

Людська потреба відокремлена від предмета потреби процесом праці і, отже, не має з ним прямого безпосереднього зв'язку. Тому спонука до споживання, перш ніж мати предмет, перетворюється у внутрішній мотив до дії, а бажане буття предмета стає постійною формою відношення людини до природи і, як таке, набуває значення мети. В протилежність інстинктивним діям тварин, «інтелігентне і свідоме діяння»,— підкреслював В. І. Ленін,— виділяє «зміст рушійного» мотиву (den Inhalt des Treibenden) «з безпосередньої єдності з суб'єктом у предметність перед ним» (перед суб'єктом)»⁴⁴.

Специфіка людської потреби полягає в тому, що вона репрезентує діяльну сторону праці, а саме: суперечність між необхідними умовами життя людини і об'єктивними засобами його реалізації в природі. Таким чином, потреба набуває значення спонукального мотиву до праці і виражає об'єктивне ставлення людини до природи. Предмет потреби існує на рівні спонукального мотиву не готовим, наперед даним предметом, а відображує кінцевий результат праці, її уречевлений продукт, який людині належить виробити. «Тварина,— зазначав К. Маркс,— безпосередньо тотожна зі своєю життєдіяльністю. Вона не відрізняє себе від своєї життєдіяльності. Вона є ця життєдіяльність. А людина робить саму свою життєдіяльність предметом своєї волі і своєї свідомості. Її життєдіяльність — свідома. Це не є така визначеність, з якою вона безпосередньо зливається воедино»⁴⁵.

В загальній структурі людської діяльності виділяються, як правило, такі компоненти: мотив, предмет і сама діяльність⁴⁶. При цьому, в залежності від умов і характеру праці, ці компоненти можуть приймати різні за специфікою значення. Матеріально-практична діяльність включає в себе внутрішню спонукальну дію суб'єкта. Але в генезисі внутрішня спонукальна дія має своєю основою безпосередню практику.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 38, с. 79.

⁴⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів., с. 526.

⁴⁶ Див.: А. Н. Леонтьєв. Проблемы развития психики. М., 1965, с. 507, 508, 515.

Відповідно до способу реалізації праці сам процес задоволення людської потреби не має заздалегідь усталеного зразка; він виступає не «пустою ситістю», що руйнує об'єкт і губиться в ньому, а є «тривало-діючим засобом» самої праці, її метою⁴⁷. Річ у тому, що потреба людини, яка може бути задоволена продуктом праці, наявна в праці негативним чином, а саме так, що праця гальмує потребу і, беручи участь у створенні предмета цієї потреби, ідеально містить в собі образ предмета. Цим потреба загострює мету людини, надає праці предметно-практичного значення. Коли б акт задоволення потреби був індиферентним щодо процесу праці, то остання не мала б значення засобу формування людини.

Задоволення потреби є моментом самої праці і репрезентує собою не тільки предмет природи як предмет праці і предмет споживання, а й відтворює самий процес праці. Інакше кажучи, задоволення людської потреби йде не просто від предмета, а й від процесу діяльності, в якому вироблений людиною предмет безпосереднього споживання є лише засобом поновлення існування людини і, отже, самого процесу праці. Задоволена людська потреба виступає своєрідним подовженням процесу праці у сфері споживання. У цьому плані задоволена потреба виступає моментом, що пов'язує доцільність людської праці з предметною дійсністю.

Не вдаючись у докладний аналіз доцільної праці, звернемо увагу на те, що мета є характеристикою знання і визначенням волі, активності людини; в меті органічно поєднані знання і активність. Мета є відображенням не тільки початку діяльності, але й її результату — продукту. І нарешті, у продукті праці мета не зречовлюється, а лише змикається з наперед існуючим предметом природи, набуває об'єктивного значення, збагачується і, разом з тим, повертається до себе, відтворюється і постає як «хитрість» людського розуму, — *опосередковуюча діяльність*.

Конспектуючи «Науку логіки» Гегеля, В. І. Ленін підкреслював, що «діяльність мети спрямована не на себе саму... а на те, щоб з допомогою знищення певних (сторін, рис, явищ) *зовнішнього* світу дати собі *реальність у формі зовнішньої дійсності...*»⁴⁸. Мета —

⁴⁷ Див.: Гегель. Сочинення, т. III, М., 1956, с. 225.

⁴⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 38, с. 197.

це форма свідомості, в якій об'єктивний світ відображується у вигляді майбутнього буття, у формі заздалегідь наміченого плану, який належить звершити людині в її практичній діяльності. Але в меті майбутнє існує не реально, воно лише мислений проект, що відображує лише можливість, а не реально існуюче. Отже, буття предмета, яке мета має в собі, являє собою можливість, яка ще не стала дійсністю. Для того щоб це можливо, поки що лише уявне буття, могло стати дійсним, людина повинна підпорядкувати меті усі свої фізичні і духовні зусилля і взяти безпосередню участь у її здійсненні.

В цьому плані діяльність охоплює собою два моменти: вона є покладанням мети, а також виражає волю і прагнення людини реалізувати мету. Дані моменти становлять специфічну основу людської праці. Істотною рисою волі є її здатність регулювати (іноді стримувати) діяльність людини по реалізації мети з тим, щоб відшукати або створити засоби її реалізації. Інакше кажучи, воля має засвідчити, що ті характеристики предмета, які мета утримує в собі, є справжніми визначеннями самого предмета, і навпаки, об'єктивно суцільні характеристики предмета — суть визначення мети. Воля пов'язана із здатністю людини відійти від змісту предмета безпосередньої потреби, з тим щоб пізнати його об'єктивні закономірності і виразити їх існування у вигляді мети і засобу її реалізації. Завдяки волі в меті зосереджуються практичні і духовні інтереси людини, багатоманітність існування цих інтересів зводиться до належно необхідного, здійснюється вибір єдино можливого з них, указуються шляхи його досягнення. Внаслідок цього воля виступає духовно практичним моментом людської праці, єдністю, що утримує в собі суб'єктивність людської мети і об'єктивність природної дійсності, переводить одне в інше і, як така, є виявом життєвої сили людини, в якій виконувана нею діяльність і її мета виступають як вираження особистої потреби людини.

Воля не творить об'єктивну дійсність із себе. Слід мати на увазі, що призначення волі полягає лише в тому, що вона повинна співвіднести абстрактний зміст мети відповідно до дійсних умов її реалізації і пред'явити до цих умов належні вимоги, наведені у меті. Засобом, що формує волю людини, є праця. Сама ж воля є лише вираженням практичної і теоретичної здатності людини

зробити свою мету належним мотивом своєї життєдіяльності. Мета і воля — це не потойбічні фактори людської праці, а її власна суть і внутрішнє самовизначення.

Аналізуючи в «Капіталі» процес праці, К. Маркс вчленовує найістотнішу рису людської діяльності — її доцільний характер. Загальновідоме Марксове порівняння архітектора з бджолою підкреслює наявність у праці людини саме такого елемента, принципово відмінного від тваринної життєдіяльності, як мета. Мета — це ідеальний образ, поняття або система понять, які характеризують уявлення перетвореної людиною дійсності. Мета є тим, що передбачається в кінцевому результаті людської праці. Але мета також і початок діяльності. В цьому плані мета є результат, взятий як початок, або, інакше кажучи, результат є мета лише тому, що він спочатку був наявний у вигляді ідеального образу. Отже, мета на початку і в кінці діяльності тотожна, змінюється лише форма: результат виступає спочатку в ідеальному плані, а потім в продукті праці набуває предметного існування. Але, оскільки перехід мети із ідеального стану в матеріальне буття не є буквальним, прямим переходом ідеального в матеріальне, тобто не є вихід мети за свої межі, а лише виявлення її регулюючої і контролюючої функції відносно предмета і засобу праці, то зміна форми діяльності належить суб'єкту діяльності.

Справа в тому, що предмет і знаряддя самі по собі є інертним матеріалом, який праця людини повинна оживити («охопити своїм полум'ям», — писав К. Маркс), асимілювати як своє тіло. Предмет праці як частина природи потенціально утримує в собі безконечність можливих форм свого перетворення. Форма ж дії знаряддя праці, навпаки, знята в його технологічній конструкції, а тому обмежена кількома можливими алгоритмами взаємодії з предметом праці. І тільки доцільна праця людини — «сама праця» — є абсолютно рухливим елементом, що здатний наперед виявляти потенціальні можливості предмета і знаряддя праці, «підганяти» матеріал під знаряддя і на базі цього змінювати матеріальну форму їхньої безпосередньої взаємодії відповідно до властивої їм специфіки.

У меті відображується процес здійснення людської праці, в основі якого лежить матеріальна взаємодія людини з предметами і знаряддями праці. Через цю взає-

модію праця і її матеріальні чинники розкривають властиві їм специфічні і загальні закономірності. В процесі діяльності дістають своє виявлення індивідуальна особливість предмета і знаряддя праці і, разом з тим, об'єктивний наслідок їх спільної взаємодії — уречевлений продукт або результат праці. Тому в меті відображується не просто початок або кінець діяльності, а своєрідне «обертання» початку і кінця, внаслідок чого в процесі праці мета не зникає, а набуває значення ідеального образу перетвореної дійсності. Через матеріальну взаємодію предмета і знаряддя праці мета опосередковується об'єктивним предметним змістом і таким чином збагачується і зберігається протягом всієї діяльності.

В процесі виробництва мета існує у вигляді ідеального образу. Але, як спонукальна сила, що визначає, спрямовує, регулює і контролює виробничі зусилля людини, мета здійснюється через рух продуктивних форм праці. Сам же продукт праці пов'язує мету, що реалізується в процесі праці, з об'єктивною дійсністю. «Продукт процесу праці,— говорить К. Маркс,— є споживна вартість, речовина природи, пристосована до людських потреб з допомогою зміни форми. Праця з'єдналась з предметом праці. Праця уречевлена в предметі, а предмет оброблений. Те, що на боці робітника проявлялось у формі діяльності [Unruhe], тепер на боці продукту виступає в формі спочиваючої властивості [ruhende Eigenschaft] у формі буття»⁴⁹.

Зовнішня видимість, що ідеальне стає матеріальним, походить від викривленого розуміння буття, яке в людському мисленні виступало у вигляді мети, а потім в результаті діяльності виявляється предметом. Абсолютизація цього положення приводить зрештою до ідеалізму, до думки про творення природи мисленням. Справжній смисл перетворення мети у дійсність, ідеального в матеріальне полягає в опосередкуванні, в подвоєнні природної дійсності в процесі праці на матеріальне і ідеальне, належне і наявне, дійсне і можливе. Праця, якщо взяти її загальну, просту форму, є процесом матеріальної взаємодії людини з знаряддям праці і предметом природи. При цьому мета як ідеальний мотив праці існує в голові людини, але як свідоме вираження людської

⁴⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 178.

потреби відбивається в її чуттях і мисленні, визначає і спрямовує виробничі рухи людини. Тому праця є процесом членування природи, подвоєння її буття на те, що існує в природі безпосередньо наявним чином, і те, що одержується в результаті практики, а також процесом, в якому самі матеріальні, виробничі рухи людини є своєрідним подвоєнням, відображенням ідеального образу мети. Внаслідок цього предметний вираз людської праці — її продукт — є практичною єдністю об'єктивного і суб'єктивного.

Мета людини втілюється в дійсність не безпосередньо, а опосередковано, через працю. Остання, перетворюючи предмети природи в засоби людської потреби, «усуває» безпосередні властивості предмета і надає йому тих характеристик, які необхідні людині і представлені у вигляді мети її праці. Продуктивна функція людської праці відносно оброблюваного нею предмета завершується тим, що праця згасає в предметі у вигляді речового продукту, набуваючи форми його буття. Даний процес оречевлення людської праці, її «випадання» в продукт зумовлює необхідність «обертання» мети, повернення її до свого вихідного начала. За допомогою цього праця відтворює і зберігає себе як людське надбання, а також виявляє можливість зіставлення і оцінки одержаного продукту праці з тим, що відображене у змісті мети.

Через матеріальну взаємодію знаряддя і предмета праці мета людини втілюється в предметах природи, з'єднується з ними і набуває в продукті праці об'єктивного характеру. Інакше кажучи, в процесі праці наперед задані людині предмети природи втрачають характер протилежності людським намірам і цілям і стають своєрідним подовженням людського буття в природі. Внаслідок цього преднайдена і нестворена людиною природа виступає в продукті праці і як безпосередня дійсність самої природи, і водночас як здійснена мета. Тому об'єктивність предметів природи виявляється в процесі праці не так, як це має місце в пізнанні (в чисто гносеологічному відношенні), коли досліджуваний об'єкт позбавляється всякої суб'єктивності, а остання зводиться на нівець, а навпаки, предмет праці є такою об'єктивністю, справжнє існування якої представлене в єдності з суб'єктивним, а сам «результат діяння» є перевірка суб'єк-

тивного пізнання і критерій ІСТИННО-СУЩОЇ ОБ'ЄКТИВНОСТІ»⁶⁰.

Відносно практичної діяльності слід відрізнити зародження мети як суб'єктивне прагнення людини від мети розвинутої, що має об'єктивне значення. Мета людини виникає з суб'єктивного прагнення і через ступені неповної зрілості досягає такого рівня, коли вона набуває значення реальної мети, «мети-справи». Так, наприклад, суб'єктивне прагнення людини здійснювати космічні подорожі існувало порівняно давно, але було реалізоване лише в наш час, зокрема після того, як ця мета від стану суб'єктивного поняття розвинулась до рівня цілої системи наукових і технічних знань. Це в кінцевому виразі становить той об'єктивний каркас мети, що був достатнім для її адекватного втілення в життя.

В розвитку суспільства прикладом об'єктивного характеру мети є побудова комуністичного суспільства. Окремі ідеї про майбутній комуністичний спосіб життя висунуто, як відомо, у вченнях утопічного соціалізму. Проте реального, об'єктивного характеру ця мета набуває лише в марксистсько-ленінському вченні. Велич марксистсько-ленінської теорії наукового комунізму полягає в тому, що вона науково обгрунтувала і розвинула дану мету від суб'єктивного поняття окремих мислителів до об'єктивно-цілісної і необхідної системи наукового знання, до здійснення цієї мети в реальній справі міжнародного пролетарського руху і практичній побудові соціалістичного і комуністичного суспільства в нашій країні та світовій системі соціалізму.

Безпосередня дійсність відображується в меті у формі своїх можливостей, передумов, а не як те, що існує наявним чином. Оскільки ж тієї дійсності, що представлена у меті, фактично ще немає, то ми можемо говорити про дійсність даної можливості лише в плані того, що вона існує у вигляді ідеального образу, поняття чи системи наукових понять. Вибір же реальної можливості і простеження її дійсного розвитку на рівні ідеального образу або певної системи наукового знання виступає як процес доцільного тиснення дійсного із можливого. Інакше кажучи, обмежуючи відображуваний в меті цілий ряд можливостей однією (за допомогою простеження дійсного розвитку цих можливостей в ідеальному стані),

⁶⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 38, с. 202.

людина виявляє передумови творення дійсного. В цьому плані можливість набуває для людини значення дійсності спочатку на рівні змісту, наявного в меті, а потім і практично-діяльним чином. А сама відмінність між змістом цієї мети і тими об'єктивними засобами, за допомогою яких вона втілюється, визначає характер людської діяльності, її предметну спрямованість.

Предмети природи через взаємодію з ними знаряддевої діяльності вбирають в себе живу доцільність людської праці, а остання закріплюється, матеріалізується в них. Своєрідність цього процесу виявляється в *опосередковуючій* діяльності людини, яка примушує предмет і знаряддя праці діяти один на одного відповідно до їх природи, зазнавати взаємної обробки⁵¹. Опосередковуючий характер людської праці виражає те положення, що діяльність людини може виступати засобом перетворення природи лише тому, що вона здійснюється відповідно до її законів, узгоджується з ними. Людина спроможна впливати на природу тільки так, як діє сама природа, оскільки речовині природи людина протистоїть як природна сила⁵².

Праця людини, будучи знаряддевою діяльністю, асимілює оброблюваний нею предмет і знаряддя праці, виявляє об'єктивні закономірності їхньої взаємодії і перетворює цей процес в засіб свого здійснення. В цьому плані діяльність людини доцільно опосередковує безпосередню взаємодію знаряддя і предмета праці. Проте праця не є «чистим» опосередкуванням; вона є матеріальним способом життєдіяльності, що поєднує в собі опосередковуючий характер живої дії людини з безпосередньою матеріальною взаємодією її речових чинників — предмета, знаряддя і продукту праці. Відносно людини праця є її безпосереднім існуванням, вираженням людських здібностей до праці. Що ж до безпосередньої матеріальної взаємодії речових чинників праці, то праця є опосередковуючою формою матеріальної взаємодії і виражає ту особливість, що людина як природна і предметнодіюча істота може досягти адекватного впливу на природу тоді, коли її діяльність набуває об'єктивного значення, відповідає закономірностям природи і використовує їх як засоби своєї реалізації.

⁵¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, с. 177.

⁵² Див.: Там же, с. 175.

2. ЕТАПИ ПРОМИСЛОВО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО ОСВОЄННЯ ПРИРОДИ ЛЮДИНОЮ

Ми не будемо розглядати докладно специфіку пізнання закономірностей природи і способів їх втілення в технічних засобах. Це — тема окремого дослідження⁵³. Промислово-технологічне відношення буде предметом нашого дослідження лише в тій мірі, в якій воно допомагатиме виявити соціальний смисл людського буття в природі. В зв'язку з цим процес освоєння природи людиною, використання її енергетичних, технологічних і інших продуктивних чинників та управління ними з боку людини виступатиме як процес історичного розвитку об'єктивних і суб'єктивних умов людської праці, в якому ступінь розвитку технічних засобів дістає своє відображення в зміні характеру і змісту праці, зокрема, в послідовній передачі технічним засобам функцій, виконуваних в процесі праці людиною. Перетворення функцій трудової діяльності людини у функції промислової технології відбиває об'єктивний хід розвитку техніки і, по суті, є важливою її закономірністю.

Технологічне освоєння природи людиною здійснювалось відповідно до історії виготовлення нею знарядь праці. Саме виробництво останніх зумовило підкорення людиною стихійних сил природи в напрямку, сприятливому для утвердження людського існування.

Відповідно до втілення в засобах праці пізнаних закономірностей природи і практики людського виробництва можна виявити (звичайно, відносно) такі моменти історичного розвитку освоєння природи людиною: шевісне, часто несвідоме використання людиною природних сил; освоєння сил природи на базі застосування науки і техніки та створення засобів управління енергетичними, технологічними і іншими природними і виробничими процесами; перехід людства від машинних засобів праці до комплексно-автоматизованого виробництва, в якому стає можливим освоєння людиною природних сил за їх власними універсальними мірками.

«Якими люди первісно виділились із тваринного (у вужчому розумінні слова) царства,— писав Ф. Ен-

⁵³ Див.: Л. И. Уварова. Научный прогресс и разработка технических средств. М., 1973.

гельс,— такими вони і вступили в історію: ще як напівтварини, ще дикі, безпорадні перед силами природи, не усвідомивши ще своїх власних сил; тому вони були бідні, як тварини, і не набагато вищі за них щодо своєї продуктивності»⁵⁴. Матеріальне виробництво первісної людини зводиться до збирання продуктів, даних самою природою, до колективної охоти і виготовлення примітивних знарядь праці при наявності тільки природного поділу праці (за статтю і віком). Це період в розвитку людської цивілізації, коли, за визначенням Маркса, духовне виробництво було вплетене в безпосереднє матеріальне виробництво, а людська діяльність мала характер виключно ручної праці. Інтелектуальні і соціальні можливості людини ще не виявляли достатньою мірою своєї специфічної продуктивної здатності.

Збагачення наукових знань, виробничих навиків і умінь людини відбувалося на базі емпіричного спостереження навколишніх явищ природи і результатів праці. Використання людиною закономірностей природи, скажімо, сил пружності, тиску, тертя, енергії маси, властивостей окислювання речовини і т. д., як певних енерго-технологічних факторів, мало спорадичний і неусвідомлений характер. Тому й практичне освоєння людиною природних сил було незначним і досить примітивним.

Формування людини і її здібностей до праці — багатовіковий процес. Від перших актів праці як випадкового використання природних предметів до їх систематичного застосування як знарядь праці, а потім до виготовлення знарядь — такий загальний процес становлення трудової діяльності людини. Виготовлення знарядь праці означає початок власне знаряддевої діяльності. Праця починається з виготовлення знарядь праці⁵⁵. Виготовляючи знаряддя праці, людина виявляла і удосконалювала фізичні і розумові здібності, розвивала свій мозок, набувала нових навиків і практичного досвіду. Перевіряючи на практиці правильність своїх дій, людина відкидала нераціональне, зберігала і розвивала все практично корисне.

---

⁵⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 173.

⁵⁵ Див.: Там же, с. 458.

Взаємодія людини з природою за допомогою знарядь праці розширювала кругозір людини, збільшувала знання про використання природи, розвивала людське мислення, вдосконалювала його як одну з продуктивних людських здібностей до праці. В свою чергу це вело до поліпшення знарядь праці, до створення передумов більш високого рівня освоєння природи. Інакше кажучи, змінюючи природні предмети за допомогою знарядь праці, людина змінювала саму себе і, разом з тим, характер своєї праці.

В практичній діяльності стихійні сили природи все більше відступали перед людиною, підкорялися її контролю, перетворювались у свідомі, доцільно організовані сили суспільного виробництва. Розвиток праці сприяв також тіснішому згуртуванню членів первісного суспільства, взаємній підтримці у спільній діяльності. Остання набувала значення необхідної умови життєдіяльності людини. З'являлися нові галузі праці і нові види діяльності, які все більше віддаляли людину від тварин. Праця ставала різноманітнішою, більш досконалою і багатосторонньою. Поряд з «доісторичними» галузями діяльності — мисливством і рибальством — з'являється землеробство, обробка металів, гончарне ремесло та ін. Характерним для цього періоду є також освоєння і практичне використання таких засобів праці, як соха, плуг, візниця тощо, а також відповідних їм рухомих сил природних тварин.

Не можна повністю погодитися з думкою, що технологічне освоєння людиною закономірностей природи, зокрема її енергетичних факторів, бере свій початок з біоенергетики⁵⁶. З точки зору, скажімо, фізики біоенергетика — це та енергія, яка є похідною від здійснюваної роботи живого організму людини, тобто енергія, що витрачається людиною на присвоєння зовнішніх предметів природи для відтворення і відновлення свого фізичного існування. Відносно ж усвідомлення людиною цієї дії як людського життя, то вона в первісному процесі праці вже не є суто біологічним фактором, а тому не піддається видовій класифікації стосовно до панівного енергетичного потенціалу.

---

⁵⁶ Див.: Ю. С. Мелешенко. Техника и закономерности ее развития.— «Вопросы философии», 1965, № 10, с. 10.

«З фізіологічної точки зору,— підкреслював Ф. Енгельс,— людське тіло має в собі такі органи, які можна розглядати в їх сукупності — з одного певного боку — як термодинамічну машину, що дістає теплоту і перетворює її в рух»⁵⁷. Але вичерпно виразити виконувану фізіологічну роботу організму людини неможливо, оскільки в її тілі «одночасно відбувається *внутрішня* робота, яка не проявляється у зовнішньому результаті»⁵⁸. Використовуючи в первісному процесі праці енергію природних тварин, а також свою власну фізичну силу, людина присвоює біоенергетику не в її адекватному існуванні, а, так би мовити, зовнішні закономірності її виявлення, що виражаються в результаті механічної дії тварин і людини, зокрема в здійснюваній ними роботі.

Потреба людини в тій чи іншій природній силі (енергетичній, технологічній і т. д.) й цінність її для людини визначаються не простою наявністю або відсутністю цієї сили в природі, а способом її освоєння і засобами практичного використання⁵⁹.

Первісними засобами людської праці були не механізми і машини, що, як правило, акумулюють в собі у вигляді закону дії той або інший вид енергії і певні технологічні процеси, внаслідок чого окремі енергетичні і технологічні потенціали природи набувають відносно самостійного існування і певного виробничого значення. Об'єктивною умовою виникнення технічних засобів людської праці є передусім ті первісні форми колективної спільності людей (рід, плем'я), в лоні яких предмети, дані самою природою, не створені людиною, використовувались нею як засоби для присвоєння відповідних природних сил. На початковій стадії розвитку людства праця людини, її форма і зміст визначаються не через предмети природи як такі (це лише природна передумова праці), а, передусім, за допомогою родового способу життєдіяльності людини, в межах якого природа як «кладова» засобів до життя стає «арсеналом» засобів знарядь виробництва, набуваючи якісно нового значення.

Крім того, первісна діяльність людини здійснюється не як доцільність, у власному розумінні останньої, коли

⁵⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 576.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Див.: Жирба. Энергия: потребности и ресурсы.— У кн.: Будущее науки М., 1971, с. 103.

предмет потреби і засоби його досягнення мають спершу своє буття в уяві людини заздалегідь, до здійснення реального процесу праці. В первісному виробництві людина відрізняє себе від природи практичним чином. Що ж стосується виразу цієї відмінності в свідомості людини, то вона ще не виділяє себе, а існує як тотожність природи в цілому, в її органічній і неорганічній сфері⁶⁰.

Буття людини як природної істоти (на відміну від процесу пізнання) базується на єдності форм матеріального руху в природі без надання тим чи іншим окремо взятим закономірностям домінуючого значення. У висхідному пункті людського буття в природі людина, виділяючи окремі сили природи (наприклад, вогонь), використовувала їх енергетичні і технологічні можливості синкретично.

Свідоме освоєння людиною природи, зокрема її енергетичних і технологічних факторів, а отже, і їх класифікація на певні види, історично бере свій початок з механічної енергетики. Це дістало відображення в кінематиці — науці, що репрезентує можливості передавати і перетворювати рух за допомогою штучно з'єднаних між собою механізмів. Саме в кінематиці енергія механічного руху вперше стає для людини засобом її практичної діяльності і в цьому плані — метою людської праці.

Передумови кінематики виникли в епоху протомашин — зернодробарки, жорна, гончарного круга і т. ін., тобто в перехідний етап від ручних знарядь праці до механізмів. Саме тут вперше з'являється свідомо зорієнтований, багато раз повторюваний рух, внаслідок чого відбувається вичленування закономірностей механічного руху в предмет безпосередньої діяльності людини. Технологічне освоєння людиною механічного руху продовжувалось багато тисячоліть. Відносну завершеність цей процес дістає в класичній механіці — науці про рух як просте переміщення і сили, що його породжують.

Трудова діяльність людини, поряд з науково-пізнавальним і соціальним значенням, включає в себе п'ять функцій: транспортну, технологічну, енергетичну, кон-

---

⁶⁰ «...Дикун, — за виразом В. І. Леніна, — не виділяє себе з природи» (В. І. Ленін. Твори, т. 38, с. 79).

трольно-регулюючу і функцію прийняття рішень⁶¹. На ранніх ступенях розвитку матеріального виробництва всі п'ять зазначених функцій виконувала людина. Силою власних мускулів вона приводила в дію просте знаряддя праці і здійснювала контроль за процесом доцільної зміни предмета праці відповідно до своїх потреб. В перехідний етап від ручних знарядь праці до механізмів відбувається розчленування зазначених трудових функцій, виділення їх у відносно самостійні сфери діяльності і зайнятості людини. Сам же розподіл цих функцій між людиною і технічними засобами виступає об'єктивним показником промислово-технологічного розвитку людської праці.

Початковими механічними засобами праці, що допомагали людині у виконанні трудових підйомно-транспортних функцій, були: важіль (той же лом), похила площина, а також винайдені значно пізніше блок, колісний механізм, гвинт. Останній став технічною передумовою виготовлення найпростішого токарного верстата⁶². Поширеним засобом, що полегшував людині виконання транспортних і енергетичних функцій, була візниця, яка приводилась у дію силою приручених тварин.

Транспортні і підймальні механізми були для античних вчених матеріалом розробки перших теоретичних положень механіки — теорії важеля, похилої площини та ін. Навіть саме поняття машини було результатом узагальнення виробничої функції саме цих підйомно-транспортних засобів праці⁶³.

В міру освоєння людиною сил води і вітру основними засобами людської праці по переробці, використанню і управлінню енерго-технологічними факторами природи стають млини (хоч безпосередня сила людини і тварин залишається значним внеском у загальний енерго-технологічний баланс). Млини класифікуються за типом рухомих сил (водяні млини і вітряки) і за характером технологічного процесу (роздрібнювальні, пресувальні, борошномельні, залізообробні та ін.).

---

⁶¹ Див.: Л. И. Уварова. Научный прогресс и разработка технических средств, с. 19.

⁶² Див.: А. И. Боголюбов. Машина и человек. К., 1970, с. 5.

⁶³ «Машина е сполучення поєднаних між собою дерев'яних частин, що мають величезні сили для пересування ваги». (Див.: Витрувий. Десять книг об архітектурі. М., 1936, с. 190).

Основна виробнича функція млинів полягала в заміщенні рушійної сили людини, але не її «робочої» машини — руки⁶⁴. Тому дальший розвиток механічної технології і енергетики (аж до заміщення її теплотехнікою) здійснювався в напрямку поліпшення й удосконалення кінематичної ланки приводу, тобто передаточного відношення, що регулює процесом віддачі рухомої енергії машини-двигуна робочій машині. Показовим в цьому відношенні є те, що млини як засоби практичного освоєння людиною природи стають заводами лише у XVIII ст., тобто з того періоду розвитку суспільної практики, коли основною виробничою функцією млинів поряд з енергетичною стає безпосередньо технологічна здатність оброблювати предмети природи за якісними параметрами здібностей людини-виробника. Це передбачало високий рівень розвитку робочої частини машини, що відтворює продуктивні уміння людської руки, і досконалість «передаточного механізму», який перетворює енергетичну функцію машини в її технологічну здатність. Прикладом може бути практичне використання енергії парового двигуна. Відомо, що паровий двигун як нове джерело енергії набуває універсального виробничого значення лише з відкриттям так званого планетарного механізму (Джеймс Уатт). Це дало змогу перетворювати зворотно-поступальний рух поршня парового двигуна на обертальний і, таким чином, сприяло технологічному застосуванню енергії тепла для будь-якої механічної, робочої машини.

З виникненням робочих машин і появою класичної теплотехніки (родоначальником яких були ткацько-прядильні верстати, що зумовили промислову революцію XVIII ст.) на зміну енерготехнологічним функціям людини приходить власне технологічна здатність — інструментальна і ручна праця на механізмах, машинах та інших пристроях. Істотним для цього періоду є те, що здатність окремого індивіда до певного виду діяльності

---

⁶⁴ Це дістає практичний вираз у цільовому каноні механічної енергетики, неодмінною умовою якого є збереження імпульсу при перетворенні уже наявного енергетичного потенціалу (наприклад, вода, що тисне на ковші наливного колеса) або існуючої кінетичної енергії (потік, що підштовхує лопатки підливного колеса) в механічний рух машини (див.: Б. Г. Кузнецов. О комплексном научно-техническом прогнозе на 2000-й год.— У кн.: Будущее науки, с. 166).

(в силу диференціації технологічних процесів) набуває певної продуктивної сили, і це визначається характером розподілу форм праці у виробництві. Крім того, вік пару і робочих машин зумовив: а) міграцію виробництва від річок з побудованими по їх берегах водяними млинами до вугільних басейнів; б) виникнення парового транспорту; в) появу класичних промислово-індустріальних центрів. Відтоді наукова праця людини стає відносно автономною сферою суспільного виробництва, що продукує ідеальні зразки духовно-практичного освоєння людською світу природи і її суспільного життя. «Як машина,— зазначає К. Маркс,— засіб праці прибирає таку матеріальну форму існування, яка зумовлює заміну людської сили силами природи і емпіричних рутинних прийомів — свідомим застосуванням природознавства»⁶⁵. Природа починає розглядатися відповідно до предмета певних галузей виробництва і окремих природничих наук. З'ясовуються такі проблеми, як походження Землі, її форма і розміри, побудова її поверхні, склад речовини, окремі астрономічні і геологічні явища⁶⁶. Такий стан у розвитку науки характерний для XV — першої половини XVIII століття. Технічні засоби, що стали вихідним пунктом цього процесу,— це витяжний механізм прядильної машини (Харгрівса), який забезпечував прядіння без допомоги пальців, і поворотний супорт Модслі, завдяки застосуванню якого робітник міг працювати, не тримаючи в руках різець. Останнє вдосконалення дало змогу використовувати кілька інструментів, оброблювати предмет праці з більшою точністю і вивільнити руку робітника для управління виробничим процесом.

Створення витяжного апарата і поворотного супорта мало визначальне значення при переході від ручної технології прядіння до машинної, від інструментально-руч-

---

⁶⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 368.

⁶⁶ Освоєнню планетарних характеристик земної кулі певною мірою сприяли географічні відкриття XV—XVI ст. (подорожі Колумба, Васко да Гама, Магелана). Висхідний розвиток капіталістичного способу виробництва, що на той час тільки-но вступив у свої права, значно прискорив процес розвитку продуктивних сил і утворення світового ринку. Це сприяло розгортанню процесу освоєння людиною нових ареалів природного середовища (морів, океанів, материків, континентів, гірських масивів і т. д.) з метою заощадження якісно нової промислової сировини, засобів сполучень і сфер збуту продукції.

ного виготовлення технічних засобів до *машинного виробництва машин*. Ці технічні пристрої замінили руку робітника там, де вона раніше стикалася безпосередньо з предметом праці. Функцію робочої руки людини стали виконувати механічно діючі органи самої машини. «Цей механічний прилад,— писав К. Маркс про поворотний супорт,— заміняє не яке-небудь особливе знаряддя, а саму людську руку, яка створює певну форму, спрямовуючи, підводячи різець і т. д. до матеріалу праці, наприклад до заліза. Таким чином стало можливим надавати геометричних форм окремим частинам машин»⁶⁷.

Основна відмінність інструментально-ручної праці від машинної полягає в тому, що в першому випадку робітник бере участь у всьому виробничому процесі, для здійснення якого він застосовував ті або інші робочі інструменти і окремі механізми; в машинному ж виробництві робітник не охоплює процес праці в цілому. Останній передається машині, що сама виконує певну частину виробничого циклу. Революціонізуюча роль електроенергетики в даному процесі полягає в тому, що її використання можливе на великих відстанях від місцезнаходження енергоресурсів. Застосування електроенергетики в машинах автоматичного управління позитивно вплинуло на раціональне розміщення промисловості, підвищило енергоозброєність праці, її продуктивність і загальну культуру.

Застосування у безпосередньому процесі виробництва електроенергетики і машин з механічним управлінням все чіткіше виявляло тенденцію вивільнення людини від прямого виконання енергетичних, транспортних і технологічних функцій. Це прискорювало дальший розвиток промислової технології, оскільки з виробничого процесу поступово знімалися обмеження, що накладалися на нього фізіологічними особливостями людини, яка безпосередньо виконує ці функції. В свою чергу, передача людиною безпосередніх виробничих функцій технічним засобам виявляла практичну потребу поглиблення наукового знання природи і промислової технології.

Машинне виробництво вимагало свідомого застосування природничих наук. Розвиток останніх стає невід'єм-

---

⁶⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 367.

ною умовою прогресу матеріального виробництва, а самий взаємозв'язок науки і практики набуває необхідного значення. Передумови цього процесу виникли у XVIII ст.

З розвитком машин з механічним управлінням (кінець XVIII — початок XIX ст.), а також з освоєнням і використанням людиною електроенергетики і електротехнології (друга половина XIX ст.) людина передає технічним засобам і свої технологічні функції, залишаючи за собою здатність контролю і регулювання їх дії. Науково-пізнавальна функція людини виступає переважно у формі творення якісно нових, нестандартизованих алгоритмів роботи автоматичних машин і механізмів. Це викликало життєву необхідність інтеграції знання всіх наук суспільного виробництва на рівні потреби освоєння природи в цілому через призму сукупно комбінованого знання, включаючи й знання розвитку закономірностей суспільної практики. Здійснення цих передумов вимагало всебічного розвитку людини як основної продуктивної сили, що освоює і практично перетворює світ природи. Дані тенденції розвитку науки і виробництва визначили дальший прогрес в освоєнні людиною природних і соціальних сил.

Нині завдяки освоєнню і використанню принципово нових джерел енергії (атомна енергетика), створенню автоматизованих систем управління природними і виробничими процесами, виготовленню синтетичних матеріалів і предметів людської праці, розвитку ракетно-космічної техніки і т. д. відбуваються кардинальні зрушення не тільки в промисловій технології, її сировинній базі та характері людської праці, але й докорінно змінюються спосіб і динаміка освоєння природи людиною.

Так, наприклад, в сучасній атомній енергетиці вимірюється не динаміка енергії, що має кінцеві параметри існування в просторі і часі, як це мало місце при освоєнні і використанні механічної енергії води чи теплової енергії спалюваного вугілля. Внутрішня енергія ядра атома — це згорнуті до мікропроцесу сили космічної еволюції, інакше кажучи, — це та енергія, яка несе в собі космічну еволюцію матерії з усією різнобарвністю майбутніх напрямків її розвитку⁶⁸.

---

⁶⁸ В нашій філософській літературі є цілком правомірна точка зору, згідно з якою послідовність оволодіння людиною енергетични-

Універсальність ядерної енергетики надає їй важливого значення і, разом з тим, потребує наукового з'ясування цілого ряду питань, що пов'язані з суміжними проблемами на рівні диференціації і інтеграції природничонаукового знання. Передусім сюди належить проблема перетворення ядерної енергії не лише в електричну і механічну, але й промислове освоєння реакторів на швидких нейтронах, ширше використання ядерних та радіаційних процесів у науці і практиці.

Освоєння і практичне використання атомної енергії кардинально вплине на майбутню промислову технологію. Людина матиме практичну можливість опріснювати морську воду, очищати стічні води з наступним використанням цієї води в промисловості і побуті, доцільніше і економічно вигідніше використовувати руди з низьким вмістом корисних копалин, виробляти якісно нові синтетичні матеріали різного призначення і т. д. Внаслідок цього суттєво зміниться характер ставлення людини у виробництві до багатьох природних матеріалів.

Як свідчить історія техніки, можливість використання того чи іншого джерела енергії знаходиться в тісному зв'язку з виробництвом матеріалів з певними композиційними властивостями. Так, якщо епоха механіки і теплотехніки характеризується освоєнням технології виробництва матеріалів на основі заліза і міді (так звані чорні сплави) з переважним використанням механічних властивостей речовини, то освоєння електрики і атомної енергії викликало необхідність створення таких матеріалів і предметів людської праці, які поєднують різноманітні властивості: електричні, хімічні, оптичні, біологічні тощо.

Розвиток матеріалознавства докорінно змінив «кістяк» сучасного виробництва і його сировинну базу. Раніш відомі хімії, але «незручні» для технології елементи її руди рідкісних металів стали тепер звичайною промисловою сировиною. Уже тепер синтез штучних неорганічних і органічних сполук в кількісних і деяких якісних показниках перевершив ті, що відомі людині в природі, але нею не створені. Поширення штучного синтезу на безпосередні предмети праці зумовлене тим, що свідомий

вми процесами має зворотний напрямок порівняно з еволюцією матерії (див.: Г. С. Гудожник. Діалектика розвитку техніки. Автореф. канд. дис. М., 1962, с. 12).

контроль з боку людини за створенням властивостей речовини при штучному синтезі дозволяє поліпшувати якість природних властивостей.

Розвиток наукових основ в галузі синтезу нових матеріалів здійснюється в напрямі встановлення залежності між складом, структурою і фізико-хімічними властивостями речовини, з врахуванням впливу на її структурну сітку різних чинників: температури, механічних деформацій, інтенсивного ядерного опроміювання тощо. Такий підхід, за думкою багатьох дослідників, дає змогу виявити механізм управління властивостями речовини, створювати і синтезувати матеріали з певними, наперед визначеними якісними показниками.

Розв'язання цієї досить важливої проблеми, поряд з «технологічним», має і глибоке філософське значення. Йдеться насамперед про діалектику самих властивостей, зокрема про з'ясування того, чи властивість речовини завжди є її суто власним атрибутом, чи продуктом і результатом того технологічного впливу, якого зазнає речовина природи в горнілі людської праці⁶⁹.

Якщо застосувати це положення до сучасної проблематики матеріалознавства, то воно має такий смисл. Нині науково обгрунтовано, що будь-яка річ природи містить у собі всі відомі нам елементи періодичної системи Менделєєва. І якщо взяти до уваги їх майбутнє поповнення, а також можливу модифікацію, то речовина постане як синтетична сукупність властивостей, остаточно визначеність якої не наважиться дати навіть найсмівлівіша поетична фантазія. З приводу цього В. І. Вернадський зазначав, що абсолютно чистих речовин в природі не існує. «Земна матерія,— підкреслював він,— має зовсім не той вигляд, в якому вона малюється із звичайних нам уявлень, пов'язаних з хімічними формулами, якими ми мислимо... В кожній краплі і пилинці речовини на земній поверхні по мірі збільшення тонкості наших досліджень ми відкриваємо все нові й нові елементи. Створюється враження мікроскопічного характеру їх розсіяння. В піщинці або краплі, як в мікрокосмосі, відображається загальний склад космосу. В ній можуть бути знайдені всі ті ж елементи, які спостерігаються на зем-

⁶⁹ Поняття речовини, елемент, властивість вживаються нами в тому значенні, яке вони мають у сучасній хімії (див.: А. Я. Веденяпин. Основные понятия, законы и теории химии. М., 1965).

пій кулі, в небесних просторах... Вони знаходяться всюди можуть бути всюди констатовані...»⁷⁰. Крім того, елементи і властивості, що зумовлюють якісне «тіло» речовини, байдужі до величини проби речовини, де вони знаходяться. «Кожна проста речовина,— зазначає Н. Л. Глінка,— характеризується певними фізичними і хімічними властивостями. Коли деяка проста речовина з'єднується з іншою, то вона втрачає більшість своїх властивостей. Наприклад, залізо, з'єднуючись з сіркою, втрачає металічний блиск, ковкість, магнітні властивості то д. Отже, в сірчаному залізі немає заліза як такого, яким ми його знаємо окремо від інших речовин. Але оскільки із сірчаного заліза за допомогою хімічних реакцій можна знову одержати металічне залізо, то хіміки говорять, що в склад сірчаного заліза входить елемент залізо, розуміючи під цим той матеріал, із якого побудоване металічне залізо»⁷¹.

Існування речовини з певною якістю можливе лише на умови заперечення мінливості складу її елементів і властивостей. Тому вважається, що якісне буття речовини, її відмінність від іншої визначають не елементи самі по собі і притаманні їм змінні властивості, а дещо інше, що відрізняється від них. Ним спершу уявляється спосіб організації елементів, тобто їх сумісна структура. Але таке рішення ставить нову проблему: чи зберігають елементи у структурі сполуки свою форму, тобто чи є вони якоюсь мірою елементами цієї структури, чи, навпаки, структура сполуки є чимось принципово новим, а форма елементів зникає у ході реакції⁷².

Очевидно, чинником, що продукує властивості синтезованої речовини відповідно до потреб і вимог людської практики, виступає не тільки саме відношення «речовина природи — штучно синтезована речовина», а і його опосередкування з боку предметно-практичної і теоретичної діяльності людини. Речовина природи як безпосередній матеріал людської праці містить у собі безконечну

⁷⁰ В. І. Вернадський. Вибрані праці. К., 1969, с. 166—167.

⁷¹ Н. Л. Глінка. Общая химия, М.—Л., 1965, с. 39.

⁷² Для з'ясування цього питання існує декілька природничонаукових концепцій: геометрична, динамічно-енергетична, квантово-механічна та інші (див.: С. Амстердамський. Развитие понятия химического элемента.—У кн.: Мировоззренческие и методологические проблемы научной абстракции. М., 1960).

можливість потенціальних властивостей. Але для того щоб перетворити ці потенціальні властивості речовини у дійсні і, отже, зробити їх безпосередньо матеріальними засобами людської праці, потрібно спочатку виявити ці можливості на рівні наукової теорії, а потім практично втілити досягнуті знання. Тому взаємна визначеність між складом і структурою речовини постає зумовленою відношенням людини до цієї речовини. Саме тому й виникає проблема: що в структурі речовини є від самої речовини, від її власного речовинного складу, а що є наслідком діянн на неї людини, зокрема впливу того технологічного способу обробки, завдяки якому речовина природи набуває бажаних людині властивостей. З'ясування цієї проблеми матиме важливе значення для вибору теоретичних засад створення загальної наукової теорії матеріалознавства.

Сучасна науково-технічна революція посилює не лише фізичну міць людини у вигляді новоосвоєних джерел енергії, зміцнює не тільки її «кістковий каркас» у формах штучного синтезу якісно нових матеріалів, але й шляхом автоматизації людської праці, особливо її інформаційного змісту, посилює інтелектуальні можливості людини. Для сучасного прогресу науки і техніки найхарактернішим є створення реальних умов в автоматизації контрольної-регулюючих функцій людини і її розумових здібностей⁷³. Практичний і теоретичний вираз цього процесу зосереджується в сучасній кібернетиці.

Враховуючи розвиток кібернетики, слід виділяти два фундаментальні напрямки автоматизації сучасного виробництва: автоматизація управління технологічними процесами промислової технології і автоматизація процесу наукової творчості (в тому числі автоматичне проектування і виготовлення ЕОМ).

Перший напрямок здійснюється в створенні автоматизованих систем управління різними промисловими технологіями (АСУ), від впровадження у виробництво АСУП, ГАСУ і т. д. до можливого створення єдиної державної системи обчислювальних центрів по управлінню народним господарством країни в цілому (ЕДСОЦ). Другий

---

⁷³ Власне, з цим пов'язується (і ми цілком поділяємо цей погляд) сутність сучасної науково-технічної революції (див.: Современная научно-техническая революция. М., 1970, с. 108).

напрямок знаходить своє відбиття в моделюванні процесу пізнання з наступним втіленням цих моделей в машинних програмах ⁷⁴.

Можливість передачі технічним засобам функцій управління технологічними процесами виробництва стала тепер історичною дійсністю. Крім того, сучасний розвиток кібернетики дає підстави твердити про можливість передачі кібернетичним машинам і деяких людських інтелектуальних здатностей, які здавна вважались надбанням розумової творчості. Прикладом можуть бути системи автоматизації дедуктивних побудов у математиці (автоматизація доведення теорем). Грунтовне дослідження цього напрямку стане важливою віхою на шляху машинного програмування більш складних процесів людського мислення, пов'язаних з оптимальним вирішенням різних інтелектуальних і промислово-технічних завдань.

Покладаючи автоматизовані системи управління вирішальним засобом розвитку промислової технології, людина робить процес автоматизації основною сферою своєї діяльності. Вона вивільняє себе від участі у безпосередніх технологічних процесах і передає ці функції науково-технічним засобам праці. Однак практичне здійснення цього процесу вимагає соціальної, інтелектуальної і фахової зрілості людини, а отже, й певних суспільних умов людського існування, що безпосередньо формують здатність людини до нестандартизованої творчої праці. Без цього наукове ставлення людини до природи не можливе, як не можливе і саме комплексно-автоматизоване виробництво. «...Капіталізм,— підкреслював В. І. Ленін,— розвинув матеріальні, технічні передумови праці, здійсненої в гігантському розмірі, основаної на даних науки» ⁷⁵. Але «тільки соціалізм визволить науку від її буржуазних пут, від її поневолення капіталові, від її рабства перед інтересами брудного капіталістичного користоловства. Тільки соціалізм дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями» ⁷⁶.

---

⁷⁴ Див.: В. Глушков. Кибернетика: досягнення и проблемы.— «Коммунист», 1970, № 18, с. 80—82.

⁷⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, с. 366.

⁷⁶ Там же.

3. РАЦІОНАЛЬНЕ І НЕРАЦІОНАЛЬНЕ ВІДНОШЕННЯ ЛЮДИНИ ДО ПРИРОДИ

В процесі освоєння дійсності людина включає природу в сферу практики. Тому раціональне відношення людини до природи повинне базуватися не тільки на закономірностях, за якими здійснюється життя в самій природі, але й включати в себе закономірності розвитку суспільного виробництва. Це можливо за умови, коли масштабом виміру відношення людини до природи є принцип об'єктивності, на якому ґрунтується людське знання і пізнання, їх продуктивне використання.

Принцип об'єктивності є тією ланкою, в якій зміст буття природи «самої по собі» збігається з цілями людського виробництва, екологічне існування природи — з доцільністю людської праці. Завдяки цьому цілепокладаюча предметна діяльність людини поряд з іншими формами матеріального руху стає об'єктивною формою існування природи.

В. І. Ленін наголошував, що загальні і необхідні умови людського життя становлять «2 форми *об'єктивного* процесу: природа (механічна і хімічна) і *цілепокладаюча діяльність людини*. Співвідношення цих форм»⁷⁷. Природа, перетворена людиною, є певною єдністю закономірностей форм матеріального руху (механічних, хімічних і т. д.) і тих доцільних форм людської праці, через які ці закономірності пізнаються і втілюються людиною в практиці суспільного виробництва.

Серед буржуазних вчених існує думка, що однією з причин нераціонального відношення людини до природи є відсутність правильного визначення поняття «природа», що визнання первісності природи «утруднює створення тієї наукової основи (тобто природознавчої.— М. Т.), на якій базується філософія охорони природи»⁷⁸.

Ми вважаємо подібну думку Рене Дюбо не зовсім слушною. Правильне визначення поняття природи, щоб бути дійсно науковим, повинне не лише базуватися на знанні наук про природу, тобто на природознавстві, але й спиратися на знання наук про суспільство, враховувати суспільно-виробничу практику людини, зако-

⁷⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 38, с. 173.

⁷⁸ Рене Дюбо. Биосфера. Диалектическое равновесие между Человеком и Природой.— «Курьер», 1969, № 145, с. 12.

номірності її розвитку. Інакше будемо мати абстрактний матеріалізм. З приводу цього Маркс зазначав, що природничонауковий матеріалізм, який виключає історичний процес, є абстрактний матеріалізм. І він виявляє що абстрактність, як тільки зважається давати філософські узагальнення ⁷⁹.

Ленінське визначення загальних і необхідних умов людського існування як двох форм об'єктивного процесу цілком відповідає науковим вимогам і є методологічною основою для розв'язання багатьох сучасних проблем взаємовідношення людини з природою. При цьому враховується і гносеологічний момент відношення людської думки до природи, об'єктивність останньої і практичне перетворення природи відповідно до соціальних умов життєдіяльності людини.

Для виявлення відповідності двох форм об'єктивного процесу замало пізнання природи і вираження об'єктивного смислу її буття лише на рівні абстрактної природничонаукової теорії. Адже природа, як вона виявляє себе в сучасному природознавстві (скажімо, фізико-хімічні закономірності речовини чи фізіологічна організація живого організму), не є тією достатньою основою, що формує характер цілей людини і засобів для їх досягнення.

Соціальні умови, зокрема певні форми виробничих відносин людей, їх історично конкретний стан розвитку, зумовлюють вибір людиною можливого способу форм уявного і реального перетворення природи. Тому вихідний пункт з'ясування діалектики збігу (чи розбіжності) форм доцільної праці людини з власним життям природи потребує передусім теоретичного аналізу соціальних умов людського існування. Саме вони (соціальні умови) виступають об'єктивним буттям людини і як закон визначають характер її відношення до природи ⁸⁰. Отже, філософський аналіз раціонального і нераціонального відношення людини до природи повинен базуватися на з'ясуванні типу взаємозв'язку людини з об'єктивними умовами її праці, невід'ємним і первісним елементом якої є суспільство (колективність).

Основою виникнення діалектико-матеріалістичного світорозуміння було створення К. Марксом і Ф. Енгельс-

⁷⁹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 355.

⁸⁰ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. I, с. 475, 484.

сом вчення про практику як узагальнення суспільно-історичної діяльності людства по освоєнню природних і соціальних сил. Критикуючи фізіократів, антропологізм Фейєрбаха, «істинних соціалістів», Маркс і Енгельс науково обґрунтували, що суспільство не є «дзеркальним відображенням природи»⁸¹. Не природа є першою і безпосередньою основою людського буття, а передусім су-місна колективна праця, історично певний ступінь розвитку колективності. На самому початку людської цивілізації це — стадо, рід, плем'я, клан; пізніше — рабство, феодалізм та ін., тобто ті об'єктивні форми соціального буття людини, що опосередковують її продуктивне відношення до природи.

Уявляється не зовсім правильною думка, згідно з якою людина для того, щоб надавати своїй діяльності універсально-загальних визначень всієї «дійсності», повинна лише «наслідувати ці визначення» у природи⁸². Особливо проявляється цей недолік тоді, коли питання стосується діяльно-творчої сторони людського буття.

Безперечно, людина є силою самої природи, здатною всякі природні явища, навіть космічні, зробити предметом своєї діяльності, діяти за їх власними мірками і водночас залишатися людиною, зберігати свою людську суверенність і особливість і, отже, «не бути річчю серед речей». Проте всім цим вона зобов'язана не наслідуванню універсальних мірок природи, а насамперед способів людського виробництва, зокрема колективному характеру людської праці.

Безперечним є й те, що людина як «частка» природи спричинена нею, і в цьому розумінні природа виступає не лише власним тілом людини, але й тим, що покладає певні задатки людини, її характер, відчуття тощо. Однак, як відзначав уже в своїх ранніх працях Маркс, людина не лише природна, предметна істота, але й така, що усвідомлює своє власне існування в природі як предметнодіюче. Саме завдяки цьому людина, стверджує Маркс, є родовою або суспільною істотою⁸³.

⁸¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, с. 18, 456; а також: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, с. 540—543.

⁸² Див.: Г. С. Батищев. Деятельностная сущность человека как философский принцип.— У кн.: Проблема человека в современной философии М., 1969, с. 86.

⁸³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, с. 588.

Людська ознака «бути родовою істотою» зумовлена як властивістю людини «бути природною», так і властивістю «бути свідомою». Проте оскільки цих властивостей людина набуває і виявляє дійсним чином лише в процесі предметно-перетворювальної діяльності, то ознака людини бути родовою істотою визначається способом цієї діяльності. Не природа, а колективний спосіб діяльності є безпосереднім буттям людини, основою, що формує уміння кожної людини діяти предметно і усвідомлювати це діяння.

Що ж до універсальності людини, зокрема її здатності відображати предмети природи відповідно до їх власних і особливих мірок, то ця універсальність залежить не просто від рівня розвинутої мислення, а також не від того, що людина наслідує мірки предмета в природі, а знов-таки від способу виробництва, що безпосередньо формує цей рівень і цю здатність.

Людина пізнає і перетворює речі природи відповідно до тієї системи зв'язків, в яких вони перебувають і розкривають свої властивості; і, щоб надати цим речам потрібної мірки, вона має діяти за ними. Але людина пізнає об'єктивні зв'язки і властивості речей не безпосередньо, а через практичну (знаряддеву) діяльність, що опосередковує цей процес. Праця, формуючи людину, сприяла водночас освоєнню істотних закономірностей природи. Людина, обробляючи предмети, перетворюючи їх в засоби виробництва і предмети потреби, виявляє з природи нереалізовані можливості. На цій основі вона має змогу прикладати до природних речей людську мірку, надавати їм різноманітних форм предметного існування відповідно до їх об'єктивних закономірностей і потреб практики.

Здатність природних речей набувати в процесі виробничої діяльності потрібні людині мірки свідчать, що вони «самі по собі» не виявляють властивих їм істотних властивостей. Тому надання природним речам особливих, необхідних людині мірок не являє собою «ерзац» природи, а виступає подовженням її власного розвитку. Крім того, міра природних речей ніколи не вичерпується тими властивостями, що існують в них лише в безпосередньо-наявному вигляді.

Візьмемо, приміром, загальновідомі матеріали природи: графіт і граніт. Як природні предмети вони містять у собі безліч можливостей стати певною міркою. З гра-

фіту ми можемо зробити звичайні для нас олівці. Однак це не вичерпує міру графіту як речовини природи. Застосовуючи певну технологію, ми можемо виготовити із графіту і надтвердий мінерал, і, таким чином, фактично перетворити графіт у алмаз, тобто надати графіту нової особливої мірки. У своєму ж природному стані ці особливі мірки графіту, скажімо, «бути олівцем» чи «мати у собі властивість алмазу», в безпосередньо наявному вигляді відсутні.

У своєму природному стані властивості речей взаємно заперечують одна одну, завдяки чому стає можливою така різноманітність властивостей, мірою якої є саме заперечення, тобто той спосіб їх природного існування, який породжує безконечність їхнього буття. Тому й пізнання такої міри, по суті справи, є безмірним, тобто таким же невичерпним, безконечним і різноманітним за своїми формами, як і сама природа.

Взаємозаперечення властивостей природи надає їм потенціальної можливості виразити своє буття, а людині — змогу пізнавати їх взаємодію і, на базі цього, свідомо використовувати їх у своїй практичній орієнтації. Навіть найконкретніші властивості природи є фактично невичерпними, безмірними. Останнє виражає недовершеність власного буття природних мірок відносно цілепскладаючої діяльності людини.

Міра, що існує в природі безвідносно до людини, становить лише можливість в процесі виробничої діяльності людини перетворитися у певну, людську мірку. Так само як людина, у власному розумінні цього слова, не створена природою, а стає такою, лише проходячи через горнило праці, мірки природи дооформлюються для людини на рівні теоретичної і предметно-практичної діяльності.

Вимога наслідувати мірки природи заради того, щоб найадекватніше відобразити особливості предмета, передбачає, насамперед, цілковиту завершеність буття цих мірок. В противному разі людині нічого буде наслідувати. Але саме таке наслідування врешті-решт призводить до заперечення творчого моменту людської праці. Наявність цілком готових мірок природи для можливого здійснення процесу діяльності вимагає від людини діяти лише відповідно до них. Але, діючи таким чином, людина не здатна створювати щось більше, якісніше, ніж тво-

рить сама природа. Отже, подібна діяльність була б пасивно-споглядалною. Так абсолютна об'єктивізація мірок природи виявляється насправді цілковитою суб'єктивізацією творчого процесу людської праці. Розуміння природи як вмістилища задалегідь готових мірок є тим же кантівським апіоризмом, але немов повернутим від мислення до природи.

Так виникає антиномічність проблеми. Її хибність полягає в тому, що «природа» і «мислення» беруться як безпосередні, взаємовиключаючі протилежності, без їх опосередковуючої сфери — суспільного виробництва.

Відповідність людської діяльності універсальним визначеностям природної дійсності потребує розкриття специфіки закономірностей суспільно-виробничої практики людини, через яку «міра» предмета природи включається в доцільну сферу відношення людини до людини, загалом — у сферу взаємин людей в процесі виробництва.

Рушійною силою й основою розвитку форм творчості як форм продуктивної діяльності людини є не об'єктивний світ сам по собі, а суспільна практика, в процесі якої об'єктивний світ перетворюється. «...Найістотнішою і найближчою основою людського мислення є якраз *зміна природи людиною*, а не одна природа як така, і розум людини розвивався відповідно до того, як людина навчалася змінювати природу»⁸⁴.

Суспільна практика, зокрема колективна людська праця, дає змогу створювати дещо таке, що в природі в готовому вигляді відсутнє, а також поєднувати логіку буття предмета природи з логікою суспільних умов життєдіяльності людини.

У розвинутому людському суспільстві природа є для людини матеріалом, в якому втілюється суспільна праця, ланкою, що зв'язує виробничі інтереси людей, надаючи їм матеріального виразу⁸⁵. Природна річ здебільшого не є готовою і придатною до вжитку. Це поки що сирий матеріал, який людині належить переробити відповідно до її запитів.

Оскільки існує поділ праці, окремий індивід здатний опрацювати лише певну частку природної речі. В технологічному процесі виробництва людина передає резуль-

---

⁸⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 507.

⁸⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, с. 548.

тати своєї праці іншій людині у вигляді сирого матеріалу (напівфабрикату), який ще не має своєї завершеної, належної форми⁸⁶. При цьому здобуває однією людиною є лише вихідним пунктом праці іншої, тому тільки внаслідок сукупної діяльності колективу природна річ стає завершеним, придатним для вжитку предметом.

Однак це вже не просто річ від природи, а річ як результат діяльності цілого колективу, — «комбінований продукт», основою якого виступає не тільки природа, а й сумісний спосіб діяльності колективу («сукупний робітник»). Предмет суспільної діяльності — це речовина природи, що перебуває у сфері колективної обробки. Тому становлення створюваної людиною речі на шляху до її завершеної, належної форми збігається зі способом реалізації колективної дії відповідно до розподілу форм праці у виробництві.

Завдяки цьому речі, створені працею, стають носієм суспільних відносин, останні уречевлюються в них, виступаючи практичним способом даності природи для людини.

Люди, змінюючи умови свого суспільного існування, не можуть залишати недоторканими умови і спосіб життя природи. «Всяке виробництво є привласнення індивідуумом предметів природи в межах певної суспільної форми і за її допомогою»⁸⁷. Отже, ми можемо вести мову про те, що прогресивний розвиток людської цивілізації був зміною не лише матеріальних умов існування виробництва, але й водночас процесом переробки природи у філо- і онтогенезі. І це стосується не лише природи, що становить неорганічне тіло людини, але й тієї природи, що є безпосередньо людським тілом, включаючи її органи чуття, здатність мислення тощо⁸⁸.

Оскільки виробничі форми спілкування людей є водночас способом явлення природи людині, то характер виробничих відносин є безпосереднім виявом доцільного відношення людини до природи і виражається через форму взаємозв'язку людини з продуктом своєї праці і опо-

---

⁸⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 340.

⁸⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, с. 671.

⁸⁸ Очевидно, у цьому плані має певний сенс положення Гегеля, що «природа виступає для людини тільки вихідним пунктом, який повинен бути нею перетворений» (Гегель. Сочинення, т. 1. М.-Л., 1929, с. 62).

середковане ним⁸⁹. На думку Маркса, саме у відношенні людини до продукту праці виявляється в безпосередньо чуттєвій формі як наочний факт — ставлення людини до природи, тобто до того матеріалу, що є предметом суспільної праці. Продукт праці є речовиною природи, що приведена за допомогою виробничої діяльності у відповідність до людської потреби. Тому відношення людини до продукту праці репрезентує, з одного боку, ставлення людини до самого процесу праці, а з другого — до того матеріалу природи, з якого продукт вироблений. В єдності цих моментів продукт праці виражає предметний характер людської діяльності, а також (внаслідок розподілу форм праці в колективі) суспільний спосіб її реалізації.

Людина не може відтворювати людське існування, не виявляючи свою здатність до праці у переробці природи. Без зовнішнього чуттєвого світу людина нічого не може вдіяти. Природа — це той «матеріал», на якому розгортається трудова діяльність людини. Без предметів природи, до яких застосовується людська праця, неможливе життя самої праці. «Замістити сили природи людською працею,— зазначав В. І. Ленін,— взагалі кажучи, так само неможливо, як не можна замістити аршини пудами. І в індустрії, і в землеробстві людина може тільки користуватися діянням сил природи, якщо вона пізнала їх діяння, і *полегшувати* собі це користування з допомогою машин, знарядь і т. п.»⁹⁰.

Практична реалізація здатності людини до праці опосередкована характером поділу форм праці, який визначається типом соціального зв'язку людини з об'єктивними умовами суспільного виробництва.

За умов приватної власності на засоби виробництва реалізація людської здатності до праці опосередкована належністю людини до певного класу. Перш ніж стати в безпосереднє відношення до предмета природи, індивід має вступити у певне відношення до власника знарядь виробництва, інакше кажучи, продати свою здатність до праці, а власник має купити її. Акт купівлі-продажу наперед визначає майбутню сферу діяльності людини і, відповідно до цієї сфери, предмет природи як предмет праці. Отже, здатність до праці, будучи лише

⁸⁹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, с. 525.

⁹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 5, с. 90—91.

потенціальною можливістю людини творити, дістає незалежну від самої людини і предмета природи форму існування. Внаслідок цього «перетворення праці в дійсність виступає як виключення з дійсності...»⁹¹. Здатність людини до того чи іншого виду діяльності, проходячи метаморфозу стихійного розподілу сфер прикладання здібностей людини, нівелюється попитом капіталу і, як правило, зазнає істотних змін.

Людина потрапляє в ту сферу діяльності, яка не відповідає її схильностям і здатностям до праці. Внаслідок цього, праця і її предмет протистоять людині як щось вимушене, небажане і чуже. Праця втрачає свою активну функцію і перетворюється в силу, що незалежно від намагань і прагнень людини повернута проти неї і протистоїть її власній життєдіяльності. Така праця виступає процесом, в якому людина втрачає себе, а разом з тим і природу.

Заперечення капіталом орієнтації виробництва на людину і, в зв'язку з цим, відчуження природи і людини пронизують всі сфери капіталістичного виробництва, незалежно від різновиду діяльності. Інша річ, що окремих індивід може цього не усвідомлювати. Процес втрати людиною природи потрібно розглядати не стосовно буття окремого індивіда, а під кутом зору способу життя суспільства взагалі. Приміром, той же акт купівлі та продажу людських здатностей до праці щодо безперервності технологічного процесу виробництва і зайнятості в ньому людей є не одиничним і випадковим явищем, а необхідністю — законом і способом життя капіталістичного виробництва.

Природа дається людині через колективні форми виробництва, в яких вона виступає предметом доцільної діяльності. Але оскільки самі форми діяльності соціогенетично не є власністю індивіда, а виступають надбанням суспільства (роду), то відношення людини до природи опосередковується відношенням людини до тієї форми суспільної діяльності, яку вона здійснює. Разом з тим відношення людини до своєї діяльності є виявом ставлення людини до умов суспільного виробництва взагалі. Тому відношення людини до природи є виразом соціального буття людини.

---

⁹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, с. 522.

Наявність приватної власності на предмети природи і знаряддя виробництва зумовлює такий стан відносин людини з природою, коли для людини, позбавленої цієї власності, природа як матеріал її доцільної праці постійно перебуває поза нею, у вигляді власності іншої людини. Внаслідок цього людина, котра не має власності, здійснює своє практичне відношення до природи не безпосередньо, виходячи із наявних потреб колективного виробництва і ціннісного значення природи, а опосередковано — через ствердження цілі тієї людини, яка володіє об'єктивними умовами реалізації праці.

Дія ж людини за мірками, що виражають об'єктивні закономірності освоєння природи, обмежується і стає спорадичним явищем. Це зумовлено тим, що дійсним ланцюгом, який поєднує логіку буття предмета природи з логікою життєдіяльності людини, виступає «природна необхідність, потреба і приватний інтерес»⁹².

Ці суспільні обставини викликають до життя антропоцентричні погляди на природу і людину. Із взаємозв'язку людини з природою вилучається екологічний принцип існування (взаємозв'язок організмів із середовищем), а натомість покладається односторонньо-утилітарне споживання природи. Сутність явищ природи стає своєрідною похідною від цілей людини, внаслідок чого природа з необхідністю набуває телеологічного характеру. Основою цієї телеологічності виступає свідомість людини, обмежена безпосередніми запитам.

Нехтування екологічним принципом існування природи, на що звертають увагу Мішель Батісс, Рене Дюбо, Жан Дорст, Франк Ф. Дарлінг та ін., походить не від того, що наука неспроможна дати об'єктивне визначення «поняття природи», відхилення від якого можна було б розглядати порушенням екологічного принципу і, таким чином, виявом нерационального відношення людини до природи. Негативність результатів і визначних здобутків сучасної науково-технічної революції полягає в тому, що приватновласницькі форми спілкування людей і відповідний їм характер капіталістичного способу виробництва породжують такі умови, в яких сили природи,

---

⁹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, с. 373.

відкриті людиною, спрямовуються як проти самої людини, так і проти природи⁹³.

Гуманістичне відношення людини до природи залежить не просто від науки і техніки як таких, а передусім від характеру соціального базису суспільного виробництва, яке використовує науку і техніку як засоби освоєння і перетворення природи.

Сучасна науково-технічна революція зумовлює якісні зміни в технологічних засобах праці, що в свою чергу змінює характер відносин виробництва з природою, свідчить про принципово новий етап у використанні людиною природних сил. Науково-технічна революція, з одного боку, збільшила ступінь свободи суспільства над стихійними силами природи, а з другого — висунула нові проблеми, поставивши майбутнє людського суспільства значною мірою в залежність від характеру його взаємовідношення з цими силами⁹⁴. Це ставить перед людством необхідність узгоджувати свою практичну діяльність з умовами відтворення природного середовища. Інтенсивний розвиток промисловості (машинобудування, металургії, хімічної технології, будівництва, транспорту, швидкий ріст народонаселення тощо) дістає свій вияв в екологічній кризі, в необхідності використання природних ресурсів відповідно до їх запасів у природі, в новому підході до проблем розвитку науки і практики з огляду на перспективи суспільного прогресу.

Екологічні кризи слід поділяти на такі, що викликані суто природничими змінами (наприклад, екологічна криза, пов'язана з льодовиковим періодом на Землі), та екологічні кризи антропогенного походження, спричинювані суспільною працею людей⁹⁵. Екологічні кризи антропогенного походження є новим явищем в екологічній історії землі; вони зумовлюють наслідки, що мають важливе значення не тільки для природи, але й для життєдіяльності самих людей. Як свідчать дослідження радян-

---

⁹³ «Культура,— звертав увагу К. Маркс,— якщо вона розвивається стихійно, а не спрямовується свідомо... залишає після себе пустелю». (К Маркс і Ф Енгельс. Вибрані листи. К., 1949, с. 195.)

⁹⁴ Див.: В. Г. Марахов. Научно-техническая революция и природная среда. — «Вопросы философии», 1974, № 8, с. 91.

⁹⁵ Див.: И. Герасимов, М. Будыко. Актуальные проблемы взаимодействия человека и природы.— «Коммунист», 1974, № 10, с. 81.

ських вчених, екологічні кризи антропогенного походження виникають уже на ступені первісного суспільства⁹⁶. Прикладом може бути екологічна криза у верхньому палеоліті, викликана полюванням первісних людей, наслідком чого було винищення мамонтів. Пізніше, в умовах феодалської і феодальної суспільно-економічної формації, екологічні кризи антропогенного походження набирають більших розмірів. Особливо гостро виявляються вони в ході розвитку капіталістичного виробництва, зокрема на його вищій стадії — імперіалізмі.

Науково-технічна революція, що здійснюється в капіталістичних формах господарювання, надає екологічним кризам антропогенного походження небезпечного для природи і людини характеру. Панування капіталістичної власності, гонитва за прибутками і наживою породжує неконтрольований, стихійний вплив капіталістичного виробництва на природне середовище, зумовлює те, що суспільна діяльність призводить до таких змін в природі, які суперечать екологічним принципам існування природи і цілям науково-технічного прогресу. Капіталістичний характер відношення суспільства до природи несумісний з прогресом людства і тими можливостями, що їх надає йому сучасна науково-технічна революція. Екологічна криза в капіталістичному суспільстві виявляється його соціальною кризою, проявом антагоністичних суперечностей між суспільним характером продуктивних сил і приватновласницьким способом присвоєння здобутків праці та природних багатств.

Екологічні проблеми породжують і ряд соціальних проблем, пов'язаних з негативним впливом людської діяльності на склад, структуру і функції біосфери. Це, насамперед, забруднення повітря і природних водоймищ відходами виробництва, інтенсивне застосування в сільському господарстві і деяких інших галузях виробництва хімічних добрив і інших хімікатів (пестицидів, біостимуляторів і т. д.), що, поряд з позитивним ефектом, може за умов стихійного використання порушувати природні цикли кругообігу речовини і енергії, негативно впливати на

---

⁹⁶ Див.: М. И. Будыко. О причинах вымирания некоторых видов животных в конце плейстоцена.— Известия АН СССР, серия географическая, 1967, № 2; його ж. Человек и биосфера.— «Вопросы философии», 1973, № 1.

здоров'я людини, а також на здатність природного середовища зберігати і поновлювати свої природні властивості.

Світ соціалізму вперше в історії суспільства формує і здійснює передумови раціонального відтворення природи на основі розвитку матеріального виробництва, науки і людини. Віднині технологічний процес людського виробництва починає розглядатися в нерозривному зв'язку з процесом розвитку життя на Землі. Людина стає метою виробництва, а природа — матеріальною сферою втілення її здібностей і обдарувань.

Розвинуте соціалістичне суспільство, здійснюючи загальнодержавне довгострокове планування та цілеспрямоване виховання членів суспільства, успішно долає залишки нераціонального використання природи. Залишки суперечливого характеру взаємодії виробництва і людини з природою є при соціалізмі тимчасовим явищем, яке з об'єктивних причин ми одержали у спадщину від передісторії людства. Дані суперечності усуваються в процесі розвитку соціалістичного суспільства. Це, зокрема, забезпечується побудовою високорозвинутої матеріально-технічної бази комуністичного суспільства та свідомо скерованим процесом формування нової всебічно розвинутої людини. Зі створенням матеріально-технічної бази комунізму на основі новітніх досягнень науки і техніки людина отримує реальну можливість наперед пізнавати і практично зводити нанівець негативні наслідки втручання промислової технології в життя природи. Розвиток суспільних відносин та їх переростання в комуністичні також прискорює процес соціалізації індивідуального буття людини. Людина остаточно позбавляється своїх, породжених «царством необхідності», вад — приватновласницьких потягів до суто утилітарного володіння продуктами колективної праці та загальносуспільними надбаннями. Внаслідок цього відношення суспільного виробництва і людини з природою з необхідністю набувають принципово іншого характеру і значення.

Стосовно панування людини над природою Енгельс наголошував, що «ми аж ніяк не пануємо над природою так, як завойовник панує над чужим народом, не пануємо над нею так, як будь-хто перебуваючий поза природою, — що ми, навпаки, нашою плоттю, кров'ю і мозком належимо їй і знаходимося всередині неї, що все наше панування над нею полягає в тому, що ми, на від-

міну від усіх інших істот, вміємо пізнавати її закони і правильно їх застосовувати»⁹⁷.

В процесі виготовлення речі природа як матеріал доцільної діяльності і людська здатність до праці перебувають у безпосередній єдності. Тому будь-яке протиставлення природи людині і навпаки позбавлене всякого смислу. Маркс зазначав: «Пояснення потребує... не *єдність* живих і діяльних людей з природними, неорганічними умовами їх обміну речовин з природою, і в силу цього присвоєння ними природи, а *розрив* між цими неорганічними умовами людського існування і самим цим діяльним існуванням, розрив, що вперше повністю розвинувся лише у формі відношення найманої праці і капіталу»⁹⁸.

Якщо взяти до уваги всі науково-технічні здобутки, якими володіє нині людство, то вже зараз з певністю можна говорити про те, що природа в цілому не виступає протилежністю людині, тобто тим, що протистоїть і заперечує всі моменти людської діяльності. Нині протилежність природи людині і на базі цього нераціональне відношення людини до природи криється не в безсиллі людини перед силами природи, а в характері тих суспільних обставин, за умов існування яких сили природи, втілені людиною в результатах її праці, протистоять самій людині як щось від неї незалежне, чуже і вороже. Останнє за певних суспільних умов і виступає для людини природою — тим об'єктивним, що зумовлює міру бачення природи людиною і міру практичного ставлення до неї.

Критикуючи Дюрінга в питанні про детермінованість людських установ «на відміну від гри зовнішніх сил природи», Енгельс зазначав: «в усякому безплановому і хаотичному виробництві закони економіки до цього часу протистоять людям як об'єктивні закони, у відношенні до яких люди безсилі, отже — *у формі природних законів*»⁹⁹. За умов існування машинного виробництва і приватної власності протилежність природи людині полягає в невідповідності суспільного характеру праці та приватно-капіталістичного присвоєння продуктів цієї праці. Продукт праці присвоюється не безпосе-

⁹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 462.

⁹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 46, ч. 1, с. 478.

⁹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 603—604.

редніми виробниками, а монополізується, стаючи капіталістичною власністю. Отже, буття продукта як суспільного надбання заперечується. Але будучи практичним витвором людини, він продовжує в ній своє існування у вигляді потягу, мети, свідомості тощо, тоді як «власний продукт робітника постійно віддаляється від нього в формі капіталу»¹⁰⁰.

Як наслідок цього праця набуває спотвореного вигляду. На боці кожного виробника вона існує тепер у вигляді раз і назавжди заданої, машиноподібної функції, а результат праці вважається «своїм» і, таким чином, не протилежністю людській діяльності тільки тоді, коли людина володіє ним безпосередньо, тобто коли вона споживає вироблену річ: їсть, п'є, носить на своєму тілі і т. д.¹⁰¹. Все багатство людських взаємин зливається тут у дві форми: приватної власності і праці. Домінуючими виступають «відносини корисності та використання», а справжнє спілкування людей стає відношенням масок¹⁰².

За таких умов єдність природного і людського втрачається, а сам процес відтворення природи і розвитку виробництва здійснюється в негативній, неадекватній суспільному характерові праці формі. Результат праці, що уособлює в собі продуктивну силу колективу і творчу здатність людини до праці, в кінцевому виразі (через приватновласницьке присвоєння продукту праці) риває універсальну сутність людини-творця, її колективність, а разом з тим і природну належність предмета праці. Чим більше в процесі виробництва людина освоює природу, тим більшою мірою вона втрачає її як засіб свого життєствердження. Людина не присвоює природу, а навпаки, сама виявляється присвоєною тими умовами, за яких її праця набуває предметного втілення. Таким чином, спосіб існування природи у виробництві і міра людського ставлення до неї постає як вираз суперечностей суспільно-практичної суті капіталістичного способу виробництва.

Людина створює речі із матеріалу природи і за його допомогою. Сучасне технічно розвинуте виробництво

¹⁰⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 538.

¹⁰¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, с. 550.

¹⁰² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, с. 61, 390—391.

теж не є винятком із цього положення. Техніка, як і сто років тому, використовує природу (щоправда, в більших розмірах) на базі свідомого застосування знань природознавства. Однак свідоме використання людиною одних діяльних сил природи проти інших залежить не тільки від того, що людина знає ці сили і здатна привести їх в дію, але й від характеру суспільно даних обставин, які зумовлюють практичну спрямованість їх здійснення.

На перший погляд здається, що відношення людини до природи, яке покладає собі за основу природничо-наукове знання, не може бути нерациональним, оскільки в такому випадку це відношення набуває значення того, наскільки природознавство не є знанням про природу. Однак, якщо взяти до уваги, що даність природи для людини і пізнання завжди опосередковуються ставленням людини до людини, то нерациональне можливе. Воно постає як суспільно неконтрольоване, несвідоме використання виробництвом закономірностей розвитку науки і суспільної практики. В цьому плані раціональне відношення людини до природи залежить не просто від природознавства як знання про природу, а від цілей розвитку науки і суспільної діяльності загалом. Практичним підтвердженням цього положення є так званий індустріальний техніцизм сучасного буржуазного виробництва, коли темпи розвитку техніки і впровадження її результатів у виробництво дуже швидкі, а світогляд людини і соціальні знання в цілому відстають у своєму розвитку і набувають особливостей техніцизму¹⁰³. Так звана сучасна технічна цивілізація Заходу, яка в своїй основі спирається переважно на природничонаукове знання, зрештою виступає формою розвитку, протилежною природі.

Абсолютизація значення природничо-технічних наук у системі суспільного розвитку приводить до позитивізму. Згідно з положенням останнього єдиним рушієм людського виробництва виступає знання природи, а соціальний прогрес суспільства у всіх відношеннях є лише похідним від інтелектуального розвитку.

В умовах буржуазного суспільства науково-технічний прогрес спричиняє негативні наслідки впливу виробництва на природу. Створюючи матеріальні і духовні

---

¹⁰³ Див.: Г. Н. Волков. Социология науки. М., 1968, с. 187.

цінності, науково-технічний прогрес завдає водночас великої шкоди «біосферним потребам» людини, що пов'язані з необхідністю її існування у відповідному природному середовищі ¹⁰⁴.

Необгрунтованою є точка зору «екологічного техніцизму» і «антитехніцизму», які по суті перекручують дійсний взаємозв'язок людини з природою, наукою і технікою. Представники «антитехніцизму» (Д. Х. Мидоуз, Д. Л. Мидоуз, Дж. Рандерс, В. В. Беренс) ¹⁰⁵, розглядаючи природні ресурси як «убуваючу прогресію», висувають ідею «глобальної рівноваги», згідно з якою людство може досягти стабільності у витратах природних ресурсів шляхом консервації матеріального виробництва, припинення приросту народонаселення тощо. Представники «екологічного антитехніцизму» забувають про те, що не наука і техніка знищують природне середовище, а передусім капіталістичний спосіб їх організації та використання, антагоністичні суперечності яких механічно переносяться на майбутнє людської культури.

На відміну від «екологічного антитехніцизму», представники «техніцизму» вважають, що всі проблеми сучасної науки і практики можуть бути розв'язані тільки на засадах науково-технічного прогресу. При цьому вони абсолютизують значення науки і техніки в системі людської культури, відривають їх від соціального базису суспільного виробництва, вважаючи науку і техніку нейтральним явищем. В їхньому розумінні «наука і техніка визначаються не тим суспільним устроєм, в якому вони існують», а залежать «від загальних тенденцій будувати суспільство на науковій основі», або від тієї «шани, якою користується наука» ¹⁰⁶. Не можна також повністю погодитися з твердженням, що «метою науки є промисловість майбутнього», і що «дійсно наука не може добитися успіху, не маючи на увазі цієї мети...» ¹⁰⁷.

Сама по собі наука, скажімо, фізика або хімія, не вирішує всіх екологічних проблем, які є переважно со-

¹⁰⁴ Див.: И. Б. Новик. Оптимизация как принцип подхода к проблеме взаимодействия общества и природы.— У кн.: Взаимодействие природы и общества. М., 1973, с. 24.

¹⁰⁵ Див.: D. H. Meadows, D. L. Meadows, I. Randers, W. W. Behrens. III. The Limits to Growth. New York, 1972.

¹⁰⁶ Див.: С. Ф. Пауэлл. Надежды и проблемы современной науки.— Будущее науки, выпуск III. М., 1970, с. 56.

¹⁰⁷ Там же, с. 57.

ціальними. Ефективність дії науки як продуктивної сили залежить від багатьох соціальних факторів, серед яких особливе значення мають організація та управління наукою. Але останні визначаються не стільки логікою наукового пізнання, скільки пануючими суспільними відносинами, реальними потребами і суперечностями суспільства ¹⁰⁸.

Екологічні проблеми, які вирішує наука, залежать від соціальної практики. Наука одержує свою мету і матеріал свого дослідження завдяки суспільній, предметно-чуттєвій діяльності людей ¹⁰⁹. Тому вирішення проблем науки і техніки, а також пов'язаних з ними екологічних проблем визначається основною метою суспільного виробництва, яке зумовлює в кінцевому підсумку характер відношення людини до природи. Наукове знання, зокрема природознавство — лише один із способів, за допомогою яких людина освоює природу. Що ж стосується іншої сторони цього відношення, зокрема освоєння людиною своїх суспільних сил, то тут природничонаукового знання виявляється недостатньо. Одна справа — вимога природознавства до об'єктивності в самому процесі дослідження природи. Інша — розуміння об'єктивних закономірностей суспільного виробництва ¹¹⁰.

В умовах капіталістичного суспільства наукове знання використовується лише з точки зору предметів діяльності, з якими доводиться мати справу промисловій технології. В цьому розумінні капіталістичне виробництво має зважати на науку. Однак, якщо розглядати те, що буде вироблятися за допомогою цього знання, то воно визначається потребами і цілями капіталістичного виробництва, яке використовує науку як засіб одержання додаткової вартості і збільшення прибутків монополій. Крім того, не всяке знання безпосередньо зречевлюється у промисловій технології. Із сукупності знань, якими володіє людство, в промисловій технології втілюється лише незначна їх частка. Більшість же знань певний час не знаходить безпосереднього технологічного застосування, існуючи у вигляді «чистих» теорій. Це знання стано-

---

¹⁰⁸ Див.: Человек — наука — техника. М., 1973, с. 76.

¹⁰⁹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, с. 41.

¹¹⁰ Див.: О. Г. Дробницкий. Мир оживших предметов, с. 113.

вить собою інтелектуальний потенціал сучасної науки. Слід також підкреслити, що до інтелектуального потенціалу науки, окрім природознавства, входить і знання про розвиток закономірностей суспільного виробництва, відповідно до яких здійснюється процес промислової технології.

При капіталізмі соціальний базис науково-технічної революції визначається приватною власністю, яка спричиняє загальну конкуренцію і стихію в процесі виробництва. За таких умов відношення людини до природи контролюється наукою, але лише з метою одержання максимальних прибутків. Сфера дії науки обмежується, зводиться переважно до засобу технологічного впливу на природу. Природа позбавляється людського значення і виступає для людини зовнішньою необхідністю.

Таким чином, в умовах капіталістичного суспільства відношення «людина — природа» поляризується. Взаємозв'язок людини з природою за допомогою науки і техніки набирає зреченого характеру. Наука і техніка, будучи за своєю природою суспільним продуктом, перетворюються у приватну, капіталізовану власність. Тому й продуктивна роль науки обмежується, зводяться переважно до пошуків методів і прийомів технологічної обробки природних об'єктів праці. Це породжує суперечності: з одного боку, в сфері промислової технології існує суворий розрахунок, так би мовити, «раціональність», що диктується приватним інтересом, а з іншого — в сфері виробничих відносин, у їх впливі на людину, науку і технологію панує загальна конкуренція, зумовлена відносинами приватної власності. Це обмежує розвиток науково-технічного прогресу і значення науки як засобу раціонального використання природи.

Особливості організації конструювання і експлуатації технічних засобів також залежать від характеру соціального базису промислової технології. Більше того, різні сторони технологічних рішень проблеми, пов'язаних з конструюванням технічних засобів праці, визначаються саме соціально-економічними цілями виробництва. Адже від цих рішень залежать умови праці людей, особливості продукції, яка випускається, тощо. Тому, якщо розглядати науково-технічну діяльність людини стосовно природи в більш широкому соціальному плані, то слід підкреслити, що науково-технічний прогрес в різ-

них соціальних системах має важливі відмінні риси. Останні настільки необхідні, що можна стверджувати: кожне суспільство створює і здійснює власну концепцію науково-технічного прогресу¹¹¹. Науково-технічний прогрес слід розглядати як в плані перетворення природи, так і з боку його впливу на зміни в самому суспільстві.

Сучасний капіталізм не може протидіяти негативним результатам розвитку техніки, оскільки технічний прогрес пов'язаний з ростом капіталістичного нагромадження, що є його основною метою. Сучасний капіталізм — це антагоністичне суспільство, яке зводить людину до засоби і поневолює її.

Капіталістичні виробничі відносини обезцінюють екологічне значення науки і техніки. Наука займається переважно лише тими соціальними наслідками людських дій на природу, досягнення яких безпосередньо мається на увазі. Оскільки основним законом капіталістичного виробництва є додаткова вартість, то зважають у першу чергу лише на безпосередньо корисні ефекти праці. Вплив суспільства на природу і виробничий процес береться головним чином у найбільш очевидному вияві, а те, що більш віддалені наслідки йому не відповідають, зводять його нанівець, залишається неконтрольованим.

В умовах буржуазного суспільства «панування» людини над природою базується переважно на природничо-науковому знанні. Але таке «панування» не усуває залежності людини від тих стихійних сил суспільства, в яких вона стає твердує себе як природну і соціальну істоту¹¹². Удосконалення суспільного виробництва, узгодження його дії на природу відповідно до екологічних принципів її існування, не зв'язане лише з природничо-науковим знанням і його технологічним застосуванням. Для цього потрібна насамперед суспільна дія — повний переворот у капіталістичному способі виробництва і, разом з ним, у всьому його суспільному ладі¹¹³.

¹¹¹ Див.: В. Г. Подмарков, А. С. Фриш. Единство технической и социальной сторон воздействия человека на природу. — У кн.: Природа и общество. М., 1968, с. 332.

¹¹² «Людина, — зазначив досить влучно Д. І. Писарєв, — котра починає відчувати себе володарем природи, не може залишатися рабом її стихійної людини» (див.: Д. І. Писарєв. Сочинения в 4-х томах, т. 2. М., 1955, с. 304).

¹¹³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 463.

Природничонауковий базис суспільного виробництва не ставить «ніякої абсолютної перешкоди, яка заважає одній людині скласти з себе і перекласти на іншу людину працю, необхідну для підтримання її власного існування»¹¹⁴. Крім того, самий розвиток природничонаукового знання визначається потребами суспільної практики.

Не випадково в колах технічної інтелігенції Заходу з'явилась останнім часом значна кількість «екологічних песимістів» і «алармістів», які прагнуть звернути увагу суспільної громадськості на питання збереження природного середовища в умовах інтенсивного науково-технічного прогресу¹¹⁵. Основний недолік поглядів «песимістів» і «алармістів» полягає в неправильному розумінні діалектики взаємозв'язку науки і практики. Погляди «песимістів» і «алармістів» у певному розумінні відображають реальну суперечність між суспільством і природою, що виникає в капіталістичному виробництві під впливом сучасної науково-технічної революції. Проте слід підкреслити, що ця суперечність в різних соціальних системах розв'язується по-різному, виходячи з перспектив розвитку соціально-економічного і промислово-технологічного базису виробництва. Песимізм оправданий, коли мова йде про капіталістичну дійсність. Але він не може бути ціннісною характеристикою розвитку соціалістичного суспільства.

За умов соціалізму і будівництва комунізму наука і техніка є засобами розвитку суспільного виробництва і задоволення зростаючих потреб людей праці. Раціональне використання і поліпшення природного середовища є невід'ємною вимогою основного економічного закону соціалізму. Тому проблеми охорони і збереження природи за умов соціалізму і будівництва комунізму не є соціальними проблемами у їх власному розумінні. Дані проблеми цілком розв'язуються на рівні використання в суспільній практиці здобутків сучасної науково-технічної революції. Прогрес науки не можна розглядати окремо від прогресу соціального так само, як неможливо гово-

¹¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 482.

¹¹⁵ Див.: К. И. Шилин. Нравственный кризис в современной науке.— «Вопросы философии», 1971, № 11; а також: «Экологическая революция» в современной западной науке.— «Вопросы философии», 1972, № 11.

рити про техніку без її зв'язку з людськими цінностями. Слід також враховувати світоглядну значимість науки, зокрема, наскільки наука, незалежно від міри її втілення в промисловій технології, сприяє виробленню у людини наукової соціальної орієнтації, істинного розуміння соціального прогресу.

Марксове поняття «передісторії людства» стосується не лише історії, але й потребує свого поширення на розвиток природознавства. Не природа і не мислення, а «суспільство є закінчена сутнісна єдність людини з природою...»¹¹⁶. Тому «брати одну основу для життя, іншу для науки — це значить з самого початку припускатися неправди»¹¹⁷.

Природознавство стане справжньою основою науки лише тоді, коли воно буде виражати «суспільну дійсність природи», тобто враховувати суспільно-історичні закономірності освоєння природи і розвитку людини. В майбутньому природознавство включить у себе науку про людину в такій же мірі, в якій наука про людину включить у себе природознавство: це буде одна наука¹¹⁸.

Людина не втрачає себе у предметі природи лише тоді, коли цей предмет стає для неї людським предметом, або опредмеченою людиною¹¹⁹. Це означає, що предмет людської праці завжди існує для людини як суспільний продукт, виступає практичним втіленням у «матеріалі» природи виробничого відношення однієї людини до іншої. Предмет праці є виразом взаємного, спільного буття людей. Внаслідок цього людина не втрачає себе в предметі природи лише тоді, коли вона в іншій людині бачить себе. Це можливо не з точки зору тієї функції, яку людина виконує в системі виробництва власноручно, а з погляду колективного способу реалізації праці. Даний спосіб є об'єктивним буттям природи для людини, так би мовити «призмою», крізь яку людина освоює природний світ. Тому предмет як опредмечена людина може бути людським предметом, а людина не втрачатиме себе в ньому лише при умові, що спосіб існування предмета буде адекватним способу його

---

¹¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, с. 548.

¹¹⁷ Там же, с. 553.

¹¹⁸ Див.: Там же, с. 554.

¹¹⁹ Див.: Там же, с. 551.

створення, — «*суспільна діяльність і суспільне користування*»¹²⁰.

Об'єктивний спосіб існування предмета і відповідний йому спосіб дії людини вимагають таких суспільних умов людського життя, в яких діяльність однієї людини має собі за мету прагнення і бажання іншої. Тільки за таких обставин діяльність кожної людини буде непримусовою. Вона стверджуватиме як загальноозначушу і об'єктивну цінність не лише свій кінцевий вираз — продукт, але й матеріал, з якого він вироблений, — природу. Отже, «проблема природи» може бути розв'язана в загальнолюдських масштабах лише шляхом комуністичного перетворення соціальних умов людського існування, покладаючи в основу оновленої діяльності людини надбання науково-технічного прогресу. Свідомий контроль людини над розвитком науково-технічного прогресу і його впливом на природу можливий лише за умов соціалізму і комунізму.

Продуктивні сили суспільства діють всупереч людині і природі доти, поки капіталізм чинить опір становленню тих виробничих відносин, які відповідають суспільному характеру виробництва. Але в умовах соціалістичного суспільства продуктивні сили перетворюються із «демонічних повелителів у покірних слуг». «Тут, — говорив Ф. Енгельс, — та сама різниця, що між руйнівною силою електрики в грозовій блискавці і приборканою електрикою в телеграфному апараті та дуговій лампі, та сама різниця, що між пожежою і вогнем, який діє на службі людини»¹²¹.

Коли суспільство поводить з продуктивними силами відповідно до їх власної природи, тоді анархія і стихійність виробництва замінюються планомірним регулюванням. Відтепер освоєння природи починає здійснюватись на справжній науковій основі відповідно до потреб суспільства в цілому і кожного його члена зокрема. Підпорядкування основ суспільного виробництва інтересам розвитку людини замінює антагоністичні суперечності капіталістичного суспільства на планомірну, свідому організацію людей у виробничому колективі. В системі цієї організації людина стає головною метою

¹²⁰ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, с. 548.

¹²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 275.

суспільного виробництва, а наука і техніка — засобом ствердження і розвитку людської життєдіяльності. Внаслідок цього суспільна праця втрачає сурогатні форми удаваної колективності і стає справжнім виявленням людського життя, показником міри освоєння людиною природи і своєї суспільної сутності. «Тим самим людина тепер — в певному розумінні остаточно — виділяється з царства тварин і із звіриних умов існування переходить в умови дійсно людські»¹²². Це можливо тому, що загальні і необхідні умови людського життя, а саме, суспільні дії людей і їх наслідки, об'єднання людей в суспільство, а також взаємодія суспільства з природою підпадають під свідомий контроль. Люди стають справжніми господарями свого суспільного становища і, в цьому плані, повелителями природи. Вони не просто використовують природу, а свідомо управляють нею як своїм суспільним надбанням. Саме «свідома організація суспільного виробництва з планомірним виробництвом і планомірним розподілом» є тим чинником, що піднімає «людей над іншими гваринами в суспільному відношенні так само, як їх у специфічно біологічному відношенні підняло виробництво взагалі»¹²³. За думкою Ф. Енгельса, «це є стрибок людства з царства необхідності в царство свободи»¹²⁴, в якому люди цілком свідомо творять свою історію, а ті суспільні причини, що їх вони використовують як засоби свого впливу на природу і виробництво, мають в значній і дедалі більшій мірі ті наслідки, яких вони бажають.

Відтепер люди відносяться до суспільства і природи не з точки зору цілей свого кінцевого інтересу, а з погляду значення їх для об'єктивних умов існування суспільної праці, суб'єктом якої є вони самі. Це сприяє адекватному освоєнню природи, її самоцінності у відношенні до людини і виробництва.

---

¹²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 278.

¹²³ Там же, с. 337—338.

¹²⁴ Там же, с. 278.

II. СУСПІЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ РАЦІОНАЛЬНОГО ОСВОЄННЯ ПРИРОДИ

1. ОРГАНІЗАЦІЯ ЛЮДСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА НА КОМУНІСТИЧНИХ ЗАСАДАХ І ВСЕБІЧНИЙ РОЗВИТОК ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ЛЮДИНИ

Проблема єдності людини з природою є передусім суспільною проблемою. «Людська сутність природи,— зазначав К. Маркс,— існує тільки для суспільної людини»¹. «Тільки в суспільстві її (людини.— М. Т.) природне буття є для неї її людським буттям і природа стає для неї людиною»², бо тільки в суспільстві природа є життєвим елементом людської дійсності, основою людського існування. Тому головним в проблемі відношення людини до природи є аналіз необхідності історичного формування такої «суспільної людини», котра була б здатною стверджувати і присвоювати «людську сутність природи» і, водночас, свою власну природну сутність.

Людина освоює природу і історичну дійсність через відносини того суспільства, в якому вона реалізує своє життя. Її відношення до природи і своєї власної життєдіяльності зумовлене насамперед історично-конкретними соціальними відносинами, їхнім характером і певним ступенем розвитку. Таким чином, проблема відношення людини до природи виявляється тут як проблема відношення «людина — суспільство». В домарксистській філософії це відношення розглядалося абстрактно, відірвано від практики життя. Людина так само, як і природа, виключалася із сфери суспільної практики, бралася поза реальним історичним процесом, поза її конкретно соціальною зумовленістю. Внаслідок цього виникали різного роду робінзонади, які «розкривали» людську сутність на абстрактному рівні, що спотворювало розуміння діалектики взаємозв'язку людини з суспільством і природою. Сутність людини шукали або в надприродних силах (релігії), або в галузі мистецтва, моралі, науки тощо.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, с. 548.

² Там же.

В теорії марксизму людина розглядається у зв'язку з суспільною практикою, яка виявляє, що сама історія людини є *«дійсною частиною історії природи, становлення природи людиною»*³. Справжньою сутністю людини є продуктивна праця, характер і зміст якої визначаються характером суспільних відносин. Марксизм відкрив історичну перспективу розвитку суспільної праці, необхідність революційного перетворення її із праці капіталістичної, підневільної, яка переважно є лише засобом до життя, в працю комуністичну, творчу, що всебічно виражає дійсне багатство людини. Марксизмом вперше була науково обгрунтована «земна основа» роздвоєності людського буття на зречевлений світ природної необхідності і суспільної дійсності, показано органічний взаємозв'язок продуктивних сил людини з об'єктивним багатством природних сил і властивостей самої природи. В результаті цього повсякденна практична праця людини постала як історична діяльність, через яку людина освоює і привласнює «людську сутність природи» і разом з тим свою природну і суспільну сутність.

Соціалізм і комунізм виступають справжнім визволенням праці. При соціалізмі засоби виробництва є усуспільненою, соціалістичною власністю. Тому форма взаємозв'язку людини з продуктом суспільної праці опосередкована її власною працею, а також працею інших людей, які брали участь у створенні продукту. В єдності цих моментів праця проявляє свою суспільну форму і характеризує взаємозв'язок індивідів у процесі виробництва. Продукт суспільної праці, перш ніж перейти у сферу особистого присвоєння і використання, повинен стати суспільним надбанням, набути загальної суспільної форми. Інакше кажучи, праця людини повинна підтвердити себе суспільним чином як здійснення праці колективної, загальної.

В реалізації суспільної форми праці можна виділити принаймні такі взаємозв'язані моменти: відношення між людьми за участю їх в суспільній праці і відповідне до цього соціальне становище людини в суспільстві; розвиток людини як основної продуктивної сили суспільства; вплив праці на фізичний і духовний розвиток людини⁴.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, с. 554.

⁴ Предметом нашої уваги будуть переважно перші два моменти.

«Певною політико-економічною категорією,— зазначав В. І. Ленін,— є не праця, а лише суспільна форма праці, суспільний устрій праці, або інакше: відносини між людьми за участю їх у суспільній праці»⁵. Отже, «суспільний устрій праці» є вирішальним фактором, що зумовлює соціальне становище людини в суспільстві, а також творчу силу праці і можливості її всебічного розвитку.

Людина праці завжди була творцем матеріальних і духовних цінностей людської культури. Але в класово-антагоністичних, експлуаторських суспільствах основний тягар праці лягав на плечі більшості людства, тоді як створене багатство присвоювалось експлуаторам. Розвиток продуктивних сил здійснювався за рахунок марнування творчих здібностей виробників, які були об'єктом жорстокої експлуатації. Сучасна науково-технічна революція в капіталістичних країнах сама по собі не змінює «суспільний устрій праці». Вона певним чином впливає лише на виробничі функції і безпосередній зміст праці людини, не змінюючи її суспільної форми. Науково-технічні здобутки, поряд із збільшенням джерел збагачення буржуазії, змінюють і засоби експлуатації праці, поглиблюють і загострюють соціально-класові антагонізми.

При соціалізмі відносини між людьми за їх участю в суспільній праці виключають класові антагонізми. На основі соціалістичної власності на засоби виробництва, яка зумовлює єдність корінних інтересів усіх трудівників, складаються колективістські гармонійні відносини між людьми. Виробничі відносини при соціалізмі надають широкий простір для розвитку продуктивних сил суспільства. Це становить вирішальну умову позитивного впливу суспільної праці на розвиток людини.

Соціалізм формує соціальні і матеріальні умови, завдяки яким людина починає виступати метою суспільного виробництва, а предметне буття продуктивних сил — засобом її життя і всебічного розвитку. Отже, матеріальною основою розвитку людини в умовах соціалізму і будівництва комуністичного суспільства є соціалізм

---

⁵ В. І. Ленін Твори, т. 6, с. 225—226.

лістичне виробництво і зумовлений ним характер суспільної праці.

Сучасна науково-технічна революція за умов соціалізму поглиблює пізнання і практичне використання людиною земних і космічних сил природи, створює реальні можливості для автоматизації процесів праці, зумовлює виникнення науково-виробничих і аграрно-промислових комплексів матеріального виробництва тощо. Змінюючи науково-технічний базис соціалістичного суспільства, революція в сучасній науці і техніці суттєво впливає й на ті «віддалені» від промислової технології сфери, що продукують саму людину,— виховання, навчання, освіту, мораль та ін., тобто впливає на весь комплекс суспільних засобів, що формують людину як суб'єкт виробництва.

Характерним для сучасної науково-технічної революції в умовах соціалістичного суспільства є те, що вона, створюючи матеріально-технічний базис комуністичного виробництва, викликає якісні зміни і в соціальному житті людини, зокрема в освоєнні і використанні людиною творчих форм колективної праці та своїх здібностей і здатностей до творення. Звільнення людини від участі в безпосередніх процесах промислово-технологічного виробництва і перетворення її в «регулятор» виробничих процесів потребує масового розвитку творчих здібностей і обдарувань людей, розвитку у кожної людини її творчої працездатності.

У минулому творча праця виявляла себе там, де вона виступала процесом реалізації особливих здібностей, навиків і умінь людини. Такою була діяльність окремих ремісників, «народних умільців», митців, учених тощо. Нині ж, завдяки створенню автоматизованих систем управління виробництвом, освоєнню і використанню принципово нових джерел енергії, виготовленню синтетичних матеріалів і предметів людської праці, розвитку ракетно-космічної техніки і т. д., відбуваються корінні зміни в характері людської праці, способі її утвердження і самовиразу.

Автоматизовані системи управління виробничими процесами звільняють людину від усталених, стандартизованих форм фізичної і розумової діяльності. У зв'язку з цим творчий характер людської праці виявляє себе лише тоді, коли людина здатна створювати нові суспільно

значущі цінності. Це вимагає від людини вищого розвитку її інтелектуальних творчих сил.

Науково-технічна революція за соціалізму виступає процесом, який об'єднує універсальний розвиток наукового знання і пізнання та створення на цій основі технічних засобів управління природними і промисловими процесами, а також формування нової, всебічно розвинутої людини — суб'єкта комуністичного способу виробництва. Орієнтація суспільного виробництва на людину, задоволення її потреб і розвитку надає організації технологічного способу виробництва в умовах соціалізму принципово інший якісний зміст і соціальне значення, ніж при буржуазному виробництві.

За умов капіталістичного способу виробництва принцип машинної технології полягає у витісненні людської праці машиною, у розкладі процесу праці на його складові частини. Ці окремі елементарні операції виконуються машинами або людиною, що має звичайнісінькі здібності, які не потребують всебічного і досконалого розвитку. Це зводить нанівець потребу в особистій обдарованості людини. Поділ праці відповідно до нахилів, здібностей і досягнутої майстерності людини заперчується і стає спорадичним явищем. Як зазначав К. Маркс, «розвинутий принцип капіталу якраз полягає в тому, щоб зробити зайвими особливе вміння і ручну працю, безпосередню фізичну працю взагалі, зробити зайвими як особливо вмілу фізичну працю, так і працю, засновану на мускульному напруженні; особливу вмілість же, навпаки, вкласти у мертві сили природи»⁶.

В результаті цього особливі навички і вміння людини виявляються чимось абстрактним, байдужим до здійснюваного процесу праці. Саме ж виробництво в цілому набуває суто формального, абстрактного вигляду, тобто стає працею зреченою, механічною, — працею взагалі, байдужою до своєї особливої форми. «Та обставина, що мірою вартості служить сама лише кількість праці безвідносно до її якості, припускає, в свою чергу, що основою виробничої діяльності стала проста праця. Вона припускає, що різні види праці прирівнюються один до одного шляхом підпорядкування людини машині або

---

⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, с. 83—84.

шляхом крайнього поділу праці; що праця відтісняє людину на задній план; що маятник годинника став точною мірою відносної діяльності двох робітників, так само як він служить мірою швидкості двох локомотивів»⁷. Робочий час стає тут *законом постійного знецінення праці*, вся цінність людини-творця зводиться до вартості її як простої продуктивної сили⁸. Останнє, як закон і спосіб функціонування капіталістичного виробництва, веде до «скасування» здібностей людини, звуження її кругозору і гальмування інтелектуального розвитку.

Однак знецінення людської праці в умовах крайнього поділу виробничих функцій людини не слід вважати тільки негативним явищем. Це має місце лише в тенденції, у підсумку, як сукупний вираз практики капіталістичного способу виробництва в цілому, а тому стосовно окремого індивіда може і не виявлятися.

Крайній поділ праці поряд з негативними рисами має і певне позитивне значення. Зокрема, урізноманітнюються і стають досконалішими конкретні види праці та відповідні робочі механізми, культивується як розвиток здібностей людини до окремих видів праці, так і розвиток особливих знарядь виробництва. Крім того, доводячи діяльність людини до віртуозності механічних рухів, крайній поділ праці створює передумови для вираження людської діяльності в законах механічного руху (механіки), зумовлює наукове використання у виробництві природних сил (води, тепла, електрики і т. д.), виявляє і розвиває тенденцію передачі живої праці людини машинам або системам машин автоматичної дії. І нарешті, крайній поділ праці згрупує людей відповідно до сфер діяльності, внаслідок чого закладаються соціальні передумови для створення більш високого способу організації суспільного виробництва.

Знецінення людської праці слід розглядати не через призму буття тієї або іншої окремої людини, а, зокрема, під кутом зору закономірностей розвитку капіталістичного способу виробництва в цілому, тобто з погляду діалектики взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних умов людського виробництва.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, с. 88.

⁸ Див.: Там же.

Знецінення людської праці та байдуже ставлення людини до неї походить від суперечностей між наявним багатством дійсно універсальних форм людської праці, коли жоден із видів праці не є панівним над іншими, і таким характером суспільного виробництва, за якого певний вид праці, що відповідає здібностям і умінню людини, виступає для неї випадковістю. Як наслідок цього праця втрачає єдність у сфері відношення між індивідами і предметом прикладання їхніх здібностей. Таким чином, із способу ствердження і саморозвитку людини праця перетворюється у засіб для створення речового багатства взагалі. Лише там, де праця людини відповідає людським здатностям до праці, людина виявляє себе справжнім творцем, а праця стає сферою всебічного розвитку продуктивних сил людини. Справа в тому, що матеріал праці, оброблюваний людиною, не належить їй; він (як і засоби праці) є чужою власністю і в цьому плані — чужим матеріалом. Сама ж праця, хоч і вважається власним надбанням людини, проте насправді виступає лише додатком до матеріалу і засобів праці. Отже суб'єктивна здатність людини до праці практично здійснюється в тому, що їй не належить. Тому предметна реалізація людиною своєї праці перетворюється в кару для неї, виступає вимушеним, приневоленим впливом людського життя. В такій праці людина втрачає себе, свою особливу індивідуальність, а сама праця стає явищем, що схоже на «смерть за життя». Так, американський соціолог Чарлз Рейч пише, що для більшості американців праця безцільна, виснажлива, нудна і ненависна, тоді як слово «жити» стало означати «згаяти час». З усіх форм духовного зубожіння, які можна зустріти або відчутти в Америці, втрата самого себе — щось подібне до смерті за життя — є найжахливішою. Люди не можуть реалізувати свої наміри, перетворивши їх у конкретні дії, не можуть корисно і практично застосувати своє знання⁹.

Уречевлена діяльність людини, предметно втілені здобутки людської праці, які становлять об'єктивні умови всякого виробничого процесу, привласнюються не людиною — виробником, а власником предметів і засобів пра-

---

⁹ Див.: Ч. Рейч. Молодая Америка.— «Мировая экономика и международные отношения», 1971, № 10, с. 115.

ці, персоніфікуються в його особі і набувають надзвичайної самостійності щодо живої праці людини. Вони протистоять живій праці як чужа, ворожа і панівна над нею сила. Тому здійснення людиною процесу праці виступає як збільшення цієї «нелюдської» сили поза працею і, таким чином, як обезсилення самої праці.

Планування приватної власності призводить до конкуренції, відособленості індивідів. Індивіди хоч і працюють у колективі, однак їхня праця не є безпосередньо суспільною, бо вона не є продуктом асоціації, яка свідомо розподіляє працю між своїми членами. Тут не суспільне виробництво підвладне індивідам, що управляють ним як своїм колективним, загальним надбанням, а навпаки, індивіди підпорядковані суспільному виробництву, що існує поза ними у вигляді якогось фатуму. Сукупно-комбінована праця людей є «праця в собі», оскільки вона не є справжньою спільністю ні в розумінні вільного встановлення виробничих відносин людей, що працюють сумісно, ні в розумінні їх панування над своїми особливими, частковими виробничими функціями¹⁰.

Як учасники спільної праці виробники існують в цій спільності остільки, оскільки кожен з них вступає в обмін з поптом капіталу, проходить метаморфозу цього попиту, працює на нього і має в його «особі» деякий «об'єднувальний центр».

Об'єднання людей у виробництві опосередковується відносинами приватної власності і відповідно класовими відносинами. Те, що продукт праці стає капіталом, є прямим проявом класового панування і антагоністичного характеру суспільних виробничих відносин. Ці відносини утворюють соціальний базис виробництва і визначають соціальне становище класів капіталістичного суспільства, що перебувають в постійному антагонізмі один до одного, ведуть непримиренну, то приховану, то явну боротьбу, яка в результаті закінчується знищенням експлуатації і антагоністичних класів. Капіталістичне виробництво внаслідок своєї власної природи згруповує людей за їх працею, за відношенням до засобів виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці, тобто за їх класовим інтересом. Праця об'єднує

¹⁰ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. 1, с. 460.

виробників в клас — пролетаріат, що бореться проти панування капіталу. Це виявляє об'єктивну закономірність необхідності заміни капіталізму соціалізмом.

В умовах капіталістичного виробництва «колективний дух» праці знаходить свою єдність поза діяльністю індивідів в предметному тілі машин, які, подібно до «одухотвореного чудовиська», об'єктивують живу працю людини, її творчу думку і фактично виступають об'єднуючою основою. Самі ж виробники існують у вигляді живих ізольованих додатків машинних механізмів або системи машин.

Продуктивні сили суспільства стають незалежними і відірваними від індивідів. Останні, в свою чергу, стають абстрактними індивідами, які можуть стверджувати власні цілі і здатності до праці, лише покладаючи себе як засіб створення багатства взагалі, шляхом перетворення «своєї душі і тіла» в речовий додаток машинного виробництва. За таких обставин розвиток продуктивних сил розкладає творчі здібності людини, зводять її існування до «суб'єкта природи», а сам процес цього розкладу покладає за основу власного розвитку ¹¹.

Ця непримиренна суперечність між суспільним характером виробництва і відносинами приватної власності, що опосередковують практичне втілення живої праці людини, ставить надзвичайно гостро питання про визнання *зміни умов існування праці* загальним і необхідним законом суспільного розвитку. Інакше кажучи, подолання несумісності існування живої праці людини і способу її предметного уречевлення ставить завдання — практично переробити виробничі відносини, привести їх у відповідність з суспільним характером продуктивних сил і, на цій основі, замінити «часткового робітника, простого носія певної часткової суспільної функції... всебічно розвиненим індивідуумом, для якого різні суспільні функції є способи життєдіяльності, що приходять на зміну один одному» ¹².

Комуністичний спосіб виробництва скасовує приватну власність і спричинений нею характер розподілу умов праці. У зв'язку з цим він відкриває можливість для подолання обмеженості сфери практичної дії людини —

¹¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 46, ч. 1, с. 486.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 461—462.

однобічність і абстрактність її праці. Плановий розподіл сфер прикладання здібностей людини у межах всього суспільства, а також колективне використання здобутків праці створюють необхідні передумови для таких форм суспільного життя і розвитку технологічного базису виробництва, які щонайповніше відповідають особистим прагненням людини, законам її власного існування.

Комуністичне виробництво практично поєднує спосіб існування людської праці, основою якої є колектив, суспільство, і предметний зміст безпосередньої праці, носієм якої є окремих індивід.

Соціалістична власність повертає людині предмети, засоби і продукти її власної праці. Внаслідок цього вона зумовлює вільне відношення людини до об'єктивних умов суспільного виробництва. В людині поновлюється її справжня соціальна природа у вигляді суспільних форм володіння й засвоєння усіх здобутків людської цивілізації в галузі науки, техніки, культури, ставлення до них як до особистих звершень. «Соціалізм не тільки відкрив трудящим масам широкий доступ до духовних цінностей,— підкреслюється у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу,— а й зробив їх безпосередніми творцями культури»¹³. Крім того, знищуючи старий розподіл умов праці, соціалістична власність докорінно змінює і суб'єктивні чинники людського виробництва. Людина перестає бути додатком примусово нав'язаної праці і поєднаного з нею емоційно психічного стану. Праця людини починає втрачати вимушений характер і стає сферою розкриття людської індивідуальності. Людина може практично знайти себе, тобто доцільно обрати ту сферу діяльності, де особиста здагність людини до праці, її бажання працювати збігається з тим, що вона дійсно робить.

Поєднуючи людину з об'єктивними і суб'єктивними умовами суспільної праці, соціалістичне виробництво стверджує тим самим єдність людини з самою собою: людину з її особистими здатностями до праці і, отже, єдність людини з її власне людською сутністю. Внаслідок цього комуністичне виробництво вперше в історії розвитку загальнолюдської культури виступає тією силою, яка

---

¹³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 102.

всебічно формує людину як Людину,— створює можливість для виявлення і розгортання в дійсно масовому розмірі людських здатностей до творення. Підпорядкування основ організації виробництва інтересам розвитку індивідів, підкреслював В. І. Ленін, «дасть *можливість* гігантського розвитку продуктивних сил» людського суспільства і небачений раніше прогрес у розвитку народних талантів ¹⁴.

Праця людини досягає в системі матеріального виробництва свого особливого, творчого значення лише завдяки тому, що суспільний характер цієї праці даний безпосередньо і що праця має науковий характер, є «загальною працею», напруженням людини не як певним чином видресированої сили природи, а як такого суб'єкта, що виступає в процесі виробництва у «вигляді діяльності, що управляє всіма силами природи» ¹⁵.

Індивідуальна праця людини підтверджує себе як загальна, колективна праця, а продукт цієї часткової індивідуальної праці — як загальний, суспільний продукт, тим, що ця праця є певною особливістю в загальній сукупності суспільної праці, її галуззю, яка особливим чином відтворює себе. Особливість індивідуальної праці людини криється в її своєрідному змісті, в особливій споживній вартості і визначається характером суспільного зв'язку, зокрема тим, наскільки праця однієї людини є предметом задоволення потреб іншої людини і інтересів колективного виробництва в цілому. Характер суспільного взаємозв'язку індивідів є тією матеріальною передумовою, завдяки якій індивідуальна праця виступає як безпосередньо загальна, суспільна праця.

Отже, форма безпосередньої колективності (загальності) індивідуальної праці підтверджується її виробничою функцією в системі усіх видів суспільної праці, її реальністю як особливого способу існування суспільної праці взагалі. Без цього опосередкування змісту індивідуальної праці характером суспільного зв'язку неможлива реалізація об'єктивних і суб'єктивних чинників людської праці, а отже, неможливий і «соціальний обмін речовини» у межах суспільного виробництва.

¹⁴ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 25, с. 425; т. 26, с. 363.

¹⁵ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, с. 11

Умови праці за соціалізму — це результат праці соціального колективу, його історичного розвитку, який не виводиться лише до праці окремих індивідів. Останнє зумовлене тим, що соціалізм як вищий ступінь організації суспільного життя не є наслідком і результатом індивідуальної праці, а має собі за основу «творчість мас», — хуспільно-історичну практику людства в цілому, суб'єктом якої виступає комбінація суспільної праці¹⁶.

Саме тому колективний характер праці за соціалізму, на відміну від попередніх способів людського виробництва, має своїм найближчим предметом і потребою не речі як такі і їх безпосереднє споживання заради споживання, а передусім посилений розвиток базисних основ суспільного виробництва — науки, техніки, мистецтва і т. п., тобто тих форм праці, що служать безпосередніми сферами розвитку природних схильностей і творчих обдарувань кожної людини.

«Наукові уявлення про комунізм, — підкреслюється в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — не мають нічого спільного ні з фарисейською «філософією» злиднів як «блага», ні з буржуазно-міщанським культом речей. У марксистсько-ленінському розумінні матеріальні багатства створюються для задоволення розумних потреб людей і є необхідною передумовою розвитку людських здібностей і розвитку особи»¹⁷.

Суспільна праця людини (окрім свого технічного, економічного і навіть космічного значення) є завжди працею «для інших» і лише як така вона є працею «для себе». Крім того, праця є певне відношення самого індивіда до оброблюваного ним предмета і до своїх особистих здібностей. Без практичного здійснення цих передумов праця людини не може бути позитивною, творчою¹⁸.

Адже якщо проаналізувати матеріальні і духовні предмети людської культури, то ми неминуче дійдемо висновку, що всі вони є насправді саме працею, втіленою у різних споживчих вартостях, тобто працею, здій-

¹⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 399.

¹⁷ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. — Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 47.

¹⁸ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. 11, с. 113.

сненою різними способами, а отже, є лише предметним буттям поділу праці, втіленням якісно різних видів праці, що відповідають різним системам людських потреб.

Тому питання про розвиток творчих здатностей людини до праці є питанням про суспільний поділ праці, про усунення тих соціальних умов існування людини, що стихійно нав'язували індивідові певний вид праці і тим самим відчужували людину від тієї діяльності, де вона здатна виявити себе як творця. Інакше кажучи, питання стосується організації суспільних умов виробництва відповідно до здібностей і потреб людини; перетворення праці у вищу потребу людини — працю за покликанням ¹⁹.

«Вульгарний соціалізм (а від нього і деяка частина демократії),— зазначав К. Маркс,— перейняв від буржуазних економістів манеру розглядати й трактувати розподіл як щось незалежне від способу виробництва, а звідси змальовувати справу так, нібито соціалізм обертається переважно навколо питань розподілу» ²⁰. За соціалізму процес присвоєння людиною предмета потреби передбачає її власну працю, а саме споживання виступає по суті лише як *взаємний обмін працею*, що втілюється у різноманітних продуктах. Тому комуністичний принцип розподілу за потребами стосується не так споживчої сфери, як безпосередньо продуктивного моменту суспільного виробництва.

Йдеться не про відмову від споживання, а насамперед про розвиток продуктивної сили людини, тобто розвиток здатностей людини до виробництва, отже, про розвиток як здатностей до споживання, так і засобів споживання. Здатність до споживання є передумовою споживання, виступає найпершим засобом присвоєння людиною предмета потреби, а тому є розвитком певного індивідуального задатку, певної продуктивної сили людини. Але оскільки потреба людини в споживанні є виразом спонуки до споживання, яка постійно опосередковується предметом потреби і виникає в результаті його сприйняття, то «виробництво,— підкреслює К. Маркс,—

¹⁹ Іншим аспектом цього питання є діалектика соціального і біологічного, тобто розвитку даних природою творчих задатків людини, починаючи від їх вияву у немовляти до рівня цілком сформованої фахової і соціальної зрілості.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, с. 22.

створює через це не тільки предмет для суб'єкта, але також і суб'єкт для предмета»²¹.

Комуністичний спосіб виробництва принципово відрізняється від усіх інших формацій якраз тим, що він практично забезпечує соціальні і матеріальні умови для гармонійного створення предмета для суб'єкта і відповідно суб'єкта для предмета. На противагу приватновласницькому способові присвоєння, комуністичний принцип розподілу за потребами виражає не просто відмінність у кількості і якості продуктів споживання, а й, що особливо важливо, стверджує принципово інший характер взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних чинників суспільного виробництва.

Якщо в докомуністичних формаціях характер цього взаємозв'язку визначається переважно потойбічними інтересами людини і колективної праці («природна необхідність, потреба і приватний інтерес», за визначенням К. Маркса), то в умовах комуністичного виробництва характер наявного взаємозв'язку людини з об'єктивними умовами праці (предмети, засоби і продукти праці) визначається безпосередньо здатностями людини до певного виду праці.

Тому комуністичний принцип розподілу за потребами стосується не ліквідації поділу праці взагалі, а лише того характеру суспільних умов виробництва, за яких можливі такі явища, коли зміст і форма праці (частково або повністю) не відповідають схильностям і здібностям людини до цієї праці. Це передусім подолання суперечності між прагненням людини знайти себе відповідно до своїх схильностей і здібностей і реальними умовами матеріального забезпечення своєї діяльності і свого життя, коли свобода вибору певного виду праці обмежується сферою безпосереднього матеріального інтересу. Отже, йдеться «не про ліквідацію праці як такої, а про принципову зміну її змісту і характеру, про перетворення її на самодіяльність, творчість. В об'єктивному плані вона виступає як процес творення суспільних цінностей, що входять у систему суспільного виробництва і споживання. В суб'єктивному плані вона є ре-

---

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, с. 676.

лізацією здібностей, схильностей та обдарувань індивідів і, як така, становить вищу потребу»²².

Комуністичний принцип розподілу за потребами виражає не «арифметичний» поділ здобутків суспільної праці відповідно до безпосередніх потреб споживання, а наголошує на необхідності поступального розвитку усуспільнених форм колективної праці, на усуненні відмінностей між розумовою і фізичною працею, творчою і стандартизованою.

У цьому плані становлення праці як вищої потреби людини припускає поділ праці лише у вигляді своєї передумови, кінцевим результатом якого є здійснення праці за здібностями і обдаруваннями кожної людини. Людина вибиратиме той чи інший вид особистої діяльності, виходячи не із зовнішніх мотивів (скажімо, прагнення бути матеріально забезпеченою), а керуватиметься необхідністю реалізувати саме свої здатності до праці як власну потребу, як внутрішню спонуку, як мету.

«Комуністична праця в більш вузькому і строгому значенні слова,— підкреслював В. І. Ленін,— є безплатна праця на користь суспільства, праця, яка виконується не для відбуття певної повинності, не для одержання права на певні продукти, не за наперед встановленими і узаконеними нормами, а праця добровільна, праця без норми, праця, яка дається без розрахунку на оплату, без умови про оплату, праця за звичкою працювати на загальну користь і за свідомим (що перейшло у звичку) ставленням до необхідності праці на загальну користь, праця, як потреба здорового організму»²³. Комуністична праця передбачає перетворення індивідуальної праці людини в самодіяльність, творчість,— у працю, в якій втілення людиною своїх природних здібностей і творчих обдарувань виступатиме процесом *самознаходження* і *самоутвердження* людської особистості і разом з тим працею на загальну користь. У цьому плані становлення праці як вищої потреби людини не заперечує комуністичного принципу поділу праці за потребами, не протистоїть йому як щось принципово відмінне, а є розгорну-

---

²² В. І. Шинкарук. Сучасна науково-технічна революція і проблема управління соціальними процесами.— «Вісник Академії наук УРСР», 1969, № 5, с. 48.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, с. 469.

тим, практичним втіленням його суспільної функції,— найвищим самовираженням його смислу і значення.

У комуністичному виробництві поділ праці за потребами виявляє себе не як самодостатнє виробництво речей споживання, а насамперед як *виробництво самих індивідів* — людей. Комуністичне виробництво покладає працю окремого індивіда в її безпосередньому бутті як загальну, суспільну працю. Це означає, що праця кожної людини є предметним, втіленням потреби іншої людини, предметним буттям цієї другої людини і що людина не відноситься до продукту своєї праці як до безпосереднього джерела свого існування. Колективність як основа комуністичного виробництва і водночас спосіб реалізації життєдіяльності людини має своїм наслідком участь людини у суспільному творенні і споживанні, вона передбачає таку індивідуальну працю, яка крім поновлення своєї продуктивної сили повинна постійно відтворювати і самий спосіб колективної дії.

У комуністичному виробництві має місце подвійне ствердження людини. З одного боку, в процесі праці людина предметно втілює свою індивідуальну особливість і завдяки цьому має моральне задоволення від прояву свого особистого життя, що стало чуттєво зримим предметом, а з другого — споживання її продукту праці іншою людиною сприймається нею як усвідомлення того, що вона своєю працею задовольнила запити і бажання іншої людини і, отже, своїм індивідуальним проявом життя зумовила прояв життя іншої людини. Тому людина, що не брала безпосередньої участі у створенні предмета своєї потреби, сприймає і усвідомлює працю його виробника не як зовнішнє і байдуже їй існування, а як необхідне доповнення своєї власної індивідуальності, як невід'ємну частину самої себе.

Отже, праця людини продукує не просто предмети споживання. Вона є практичним втіленням *потреби однієї людини в іншій людині* — способом, що виражає взаємне, спільне буття людей. Будучи такою, індивідуальна праця втрачає свою відособленість, частковість, набуває безпосередньо суспільного характеру. Вона стає тією ланкою, що зв'язує і виражає інтереси людей у виробництві.

Таким чином, безпосередньою основою, що поєднує буття однієї людини з іншою, виступає в умовах кому-

ністичного виробництва не просто продукт праці як такий, а особливість суспільної праці, що стала засобом виявлення і задоволення потреби індивіда.

Поділ праці виступає тут лише в тому, що суспільство виробляє різні продукти, які відповідають індивідуальним потребам, і, таким чином, вказує на те, що індивіди виробляють для себе тільки тоді, коли вони виробляють для суспільства. Тому праця людини шляхом взаємообміну колективно вироблених продуктів стає предметним вираженням потреби однієї людини в іншій, практичним здійсненням усвідомленого взаємозв'язку індивідів.

Отже, для індивідів існує суспільна залежність, але займаються вони тією або іншою працею не під впливом зовнішніх обставин, а за своїм власним вибором, завдяки особливим природним задаткам і обдаруванням, які суспільство формує до рівня фахової зрілості. Тому відособлення суспільної праці, її диференціація і розчленування на сукупність усіх особливих галузей виробництва виступають на боці індивіда не поділом праці в його власному значенні, а процесом, в якому власна природа і духовна особливість індивіда розкривають свої творчі сили, набираючи форми суспільної особливості. В цьому плані особливе ставлення індивіда до своєї часткової праці визначається ним самим, оскільки його праця, рід занять і т. д. впливають із його власної природи і умов виробництва, в які він поставлений. Індивід розглядає свою особисту працю як здійснення особливої галузі суспільного виробництва, що спрямована на обслуговування певної системи потреб, і водночас як предметне втілення своєї особливої індивідуальності.

В цьому смислі поділ праці втрачає стихійний характер поневолення індивіда і стає всебічним відтворенням особливої індивідуальності людини, становить вищий етап у всезагальному розвитку людської праці. Він надає кожному індивідові можливість користуватися суспільним виробництвом, одночасно роблячи його здатним до суспільного споживання і всебічного розвитку.

Оскільки процес суспільного поділу праці є здійсненням індивідуальної особливості кожної людини, то характер взаємин людей у виробництві стає реалізацією суспільної рівності. Той факт, що суспільне виробництво

є вільним втіленням особливих індивідуальностей, свідчить про те, що кожний з індивідів покладений у відношенні до праці рівнозначною самоцінністю, а взаємообмін їх особливими видами діяльності виступає взаємодоповняльністю їх особливої функції.

Колективне виробництво стає засобом задоволення особливих потреб людей і розвитку їх індивідуальностей, а суспільна взаємозалежність їхньої праці перетворюється у форму співробітництва. Взаємообмін особливою працею не тільки покладає кожного з індивідів рівним один одному в процесі виробництва, а й ставить кожного з погляду соціальної функції на місце іншого. Внаслідок цього рівність виявляється не за допомогою речей, а практично діяльним чинсм. «Уявлення про *рівне володіння*»,— зазначає К. Маркс,— є політико-економічний, отже— все ще відчужений вираз того положення, що *предмет, як буття для людини, як предметне буття людини, є в той же час наявне буття людини для іншої людини, її людське ставлення до іншої людини, суспільне ставлення людини до людини*»²⁴. Якщо в буржуазному виробництві індивіди покладаються рівними абстрактно, а особливі здібності людей до праці вважаються неістотними, то в комуністичному виробництві рівність індивідів— це розвиток і суспільне втілення індивідуальної особливості кожного. «Рівність,— наголошує К. Маркс,— є усвідомлення людиною самої себе у сфері практики, тобто усвідомлення людиною іншої людини як рівної собі і ставлення людини до іншої людини як до рівної»²⁵. Отже, рівність є історичним продуктом.

Задоволення потреб індивідів через взаємообмін особливими видами праці «...перетворює їх рівність у наповнене соціальним змістом відношення, а їх особливу працю в особливий спосіб існування соціальної праці взагалі»²⁶. Річ у тому, що особливості індивідуальної праці кожної людини стають істотним моментом суспільного виробництва, а праця за здібностями набуває ознак категоричного принципу. Тому особливі відмінності індивідуальної праці починають виступати основою

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, с. 45.

²⁵ Там же, с. 41.

²⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, с. 454.

соціальної рівності індивідів, а суспільний поділ праці за потребами (тобто відповідно до здібностей і обдарувань кожної людини) стає загальним і необхідним законом суспільного розвитку, що набуває сил в «природних межах життя кожного індивіда».

З цього ступеня людської історії починається розвиток індивіда в його «натуральній визначеності», а «...природна відмінність індивідів і їх потреб утворює мотив для їхнього суспільного об'єднання...»²⁷. Слід зазначити, що «натуру» індивіда становить не та «природа», з якої складається безпосереднє людське тіло, «не тілесна, чи духовна організація людини», а те, що реально відрізняє одного індивіда від іншого, а саме, виробництво необхідних засобів до життя, в якому природна даність людини виступає лише передумовою, засновком²⁸.

«Натура» людини як людини — це насамперед той спосіб колективної діяльності, за яким людина здійснює своє суспільне і природне життя, спосіб, в якому природна особливість людини виявляє себе предметно-діяльним чином. Життя людини невіддільне від праці, в якій людина розгортає властиву їй універсальну природу. Тому розвиток людини в її «натуральній визначеності» — не збільшення параметрів людської істоти, а розвиток самого способу суспільного виробництва, в якому природні відмінності індивідів набувають певних форм продуктивної діяльності. Він виявляється у всебічному суспільному формуванні у кожної людини природних задатків до творчої праці, у «...розвитку всіх людських сил як таких, безвідносно до якого б там не було *здалегідь установленого масштабу*»²⁹.

Комуністичне виробництво практично втілює особливі індивідуальності людей, їхні істинно людські покликання. Тому комунізм як спосіб людського буття є системою реалізації рівності і свободи, де праця кожної людини (оскільки вона є працею за покликанням) виявляє себе як потенція живого організму, а потреба людини в праці — усвідомленою потребою в повноті людських проявів життя, що стала внутрішньою при-

---

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч. т. 46, ч. II, с. 451.

²⁸ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, с. 18.

²⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 46, ч. I, с. 476.

родною необхідністю. Таким чином, комунізм практично розв'язує суперечності між людиною і природою, людиною і людиною. Він є «здійснений натуралізм людини і здійснений гуманізм природи»³⁰.

Праця за здібностями «природно» поєднує загально-суспільні інтереси з особистими намірами індивідів. Тому з втіленням в життя комуністичного принципу поділу праці за потребами індивіди перестають бути «частковими» індивідами і стають *всесвітньо-історичними*, а їх сукупно-комбінована праця набуває *універсального* характеру.

2. НАБУТТЯ ЛЮДСЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ УНІВЕРСАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

Науково-технічна революція, зокрема автоматизація матеріального і духовного аспектів людського виробництва (в тому числі автоматичне проектування і виготовлення ЕОМ), зумовлює потенціальну можливість вивільнення людини від участі в безпосередньому процесі технологічного виробництва передавати стандартизовану форму праці автоматизованим системам виробництва і управління. Вона створює відповідні матеріальні умови для всебічного розвитку творчих сил людини, її природних задатків, здібностей і обдарувань. І нарешті, вона надає людському виробництву універсального характеру, в якому природний процес починає перетворюватись на промисловий, а наукове знання закономірностей розвитку природи і суспільного життя стає безпосередньою продуктивною силою.

Універсальний характер людської праці є результатом розвитку суспільного виробництва в цілому, включаючи науковий, технічний і соціальний прогрес. Слід розглянути ті *суспільні* підвалини, що вперше зумовили «земну» універсальність людини і її праці, доставши практичне втілення останньої в сучасній автоматичній «універсально-космічній» техніці. Людина приступила до освоєння космосу ще на зорі своєї історії, задовго до того періоду, коли сучасні ракети-носії винесли її тілесне і духовне буття в справжню безмежність космічного простору. Космічний характер людської праці похо-

---

³⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, с. 548.

дять не від космічної сили, що перебуває поза людиною і її природним п'єдесталом — Землею. «Космічне» людини знаходиться на нашій Землі, є належністю самої людини, її здатністю до подібного виду діяльності.

Засновник теорії космонавтики К. Е. Ціолковський, обгрунтовуючи можливість освоєння людиною космосу за допомогою універсальних технічних апаратів, ставив цю проблему більш масштабно, ніж вона інколи в нас розглядається. В своїх міркуваннях К. Ціолковський задався питанням: «Чи є людство виключно земним явищем, чи воно має в собі дещо таке, що спроможне стати космічним?»³¹. Ціолковський розглядає проблему не лише в плані знання законів небесної механіки (враховуючи й закон тяжіння Ньютона), тобто не тільки з боку тих принципів, що зумовлені самою природою матерії у вигляді механічних, фізичних і інших закономірностей її руху, але й під кутом зору розвиненості і спроможності людини як соціальної істоти до космічного творення.

Повноцінність людини, її всебічну працездатність, у тому числі й космічну, формує не просто техніка як деяка самодостатня і безумовна сила, а насамперед колективна, суспільна праця людей по виробництву матеріальних і духовних цінностей, включаючи й створення технічних засобів космічного призначення, побудову космогонічних теорій, гіпотез тощо. Людина справджує своє життя не лише в сфері техніки, але й у сфері колективу в цілому, суспільства. Результатом їх відношення є промислова технологія, котра виступає «барометром» міри активного відношення людини до природи і міри практичного її перетворення.

«...Історія промисловості і виникле предметне буття промисловості,— підкреслював К. Маркс,— є розгорнутою книгою людських сутнісних сил, чуттєво посталою перед нами людською психологією, яку досі розглядали не в її зв'язку з сутністю людини, а завжди лише під кутом зору якого-небудь зовнішнього відношення корисності, тому що,— рухаючись у рамках відчуження,— люди вбачали дійсність людських сутнісних сил і людську родову діяльність лише у всезагальному бутті людини,

---

³¹ Цит. за: А. Д. Урсул. Освоєння космоса. М., 1967, с. 212.

в релігії, або ж в історії в її абстрактно-загальних формах політики, мистецтва, літератури і т. д.»³² За думкою К. Маркса, промисловість є дійсним історичним відношенням людини до природи. «Тому коли її розглядати як *екзотеричне* розкриття людських *сутнісних* сил, то зрозумілою стане і *людська* сутність природи, або *природна* сутність людини»³³.

Універсальність технічних засобів людської праці, їх історичний розвиток по висхідній здійснюється в напрямку наближення виробничих функцій машин і механізмів до особистих навиків і умінь людини. Суспільство як сукупність потенціальних творчих здібностей було універсальним і до появи ракетно-космічної техніки і саморегулюючих систем автоматичної дії. Ми інколи недооцінюємо те принципове положення, що технічній революції у виробництві, зокрема становленню технічних засобів універсальними продуктивними органами людини, історично передувало виникнення «масової робочої сили» як безпосередньої основи формування універсальності самої людини і її праці.

Універсальна сила людини, зазначає К. Маркс, виникає із злиття багатьох сил в одну спільну шляхом кооперації індивідуальної продуктивної сили і на базі цього — створення нової продуктивної сили, яка самою своєю суттю є «масова сила»³⁴. Історичний процес витіснення відособленого робітника усупільненням, «комбінованим робітником», процес перетворення роздрібних і незалежних один від одного способів людської праці в один спільний, колективний процес і є початком виникнення універсальної, родової сили людини, яка в майбутньому набуває космічного характеру. К. Маркс писав, що загальна продуктивна сила «виростає із суспільного поділу праці в сукупному виробництві і виступає як природний дар суспільної праці (хоча і є історичним продуктом)»³⁵.

До свого предметного втілення в машинах і системах машин автоматичної дії ця «масова сила» існувала у вигляді *кооперативного* способу людської праці. Прак-

³² К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, с. 552—553.

³³ Там же, с. 553.

³⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 313.

³⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, с. 208.

тичним підтвердженням цього положення є історичне здійснення самого шляху становлення машинного виробництва через ремесло, кооперацію і мануфактурне виробництво як суспільні (колективні) форми організації і розвитку універсальної продуктивної сили людини. Без даних моментів машинне, а отже і космічне, виробництво були б неможливими. К. Маркс підкреслював, що масове виробництво, кооперація у великих розмірах із застосуванням машин підкоряє вперше у великих масштабах сили природи — вітер, воду, пар, електрику — безпосередньому процесу виробництва, перетворює їх в агенти суспільної праці³⁶.

Оскільки кооперативний спосіб людської праці виникає із злиття однорідних робіт, то він розкладає індивідуальну працю людини на різні відособлені операції, ізолює ці останні і доводить їх виконання до простої механічної робочої сили, здатної виражатися в закономірностях механічного руху (механіки). Він також комбінує ці виняткові механічні індивідуальні сили людей (які були раніше самостійними) в один спільний процес, створюючи «виробничий механізм, органами якого є люди»³⁷. Кооперативно-комбінований спосіб людської праці спрощує, поліпшує і різноманітнить робочі інструменти шляхом пристосування їх до виконання певних часткових виробничих функцій «часткових робітників», створюючи внаслідок цього одну з матеріальних передумов виникнення машини, яка початково являє собою комбінацію багатьох простих інструментів. Тому «машинне виробництво спочатку виникло на не відповідній йому матеріальній основі»³⁸.

Лише з виникненням сукупно-комбінованого способу людського виробництва індивідуальна праця людини набуває універсальної виробничої сили і здатності, а оброблювані людиною предмети природи набувають загальносуспільного значення, набираючи форми існування, адекватної способу їх буття в природі самій по собі. Якщо розглядати суспільний процес виробництва з

---

³⁶ Див.: К. Маркс. Машины. Применение природных сил и науки. (Из рукописей 1861—1863 гг. К критике политической экономии).— «Вопросы истории естествознания и техники», 1968, вып. 25, с. 75.

³⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 325.

³⁸ Там же, с. 328, 364.

погляду діяльності окремого виробника, то сирій матеріал праці — природа проходить в руках різних окремих робітників ряд послідовних в часі фаз виробництва, поки, нарешті, не прибере своєї остаточної форми продукта. Але коли ми будемо розглядати колективну діяльність як «один сукупний механізм», то виявиться, що сирій матеріал праці одночасно перебуває в усіх фазах виробництва і, таким чином, в усіх можливих відтинках свого природного і промислового перетворення.

Крім того, оскільки індивідуальна праця кожного окремого робітника, будучи частиною сукупної праці, становить різні фази комбінованого виробничого процесу, то технологічний цикл обробки предметів природи (внаслідок поєднання між собою індивідуальних робіт в низку послідовних технологічних операцій) значно прискорюється і набуває безперервного характеру. «Тут,— зазначає К. Маркс,— одночасно визрівають просторово різні частини продукту», а «сукупний продукт посувається до свого викінчення швидше»³⁹. Внаслідок цього предмет праці одночасно обробляється з різних сторін і наближається до стану свого буття в природі (кругообігу складу своєї речовини в природі), а «комбінований або сукупний робітник» стає до певної міри всюдисущим, таким, що «має очі і руки і спереду, і ззаду»⁴⁰.

Ті характеристики і параметри машинної праці, які ми сьогодні відносимо тільки до унікальних надбань кібернетичних механізмів: різнобічність обробки предметів природи, безперервність технологічного циклу, одночасовість і т. д.— все це мало місце в історії становлення колективного способу людського виробництва.

Так, промислова революція XVIII століття мала своєю метою заміну робітника, що діє одночасно тільки одним знаряддям, на такий механізм, який одночасно оперує великою кількістю однакових, однорідних знарядь, що приводяться в дію однією рухомою силою машини-двигуна. Отже, промислова революція XVIII століття практично відтворювала в системах машин окремі, переважно механічні продуктивні сили і здатності людини до праці. Сучасна науково-технічна революція ство-

---

³⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 314.

⁴⁰ Там же.

рює саморегулюючі системи автоматичної дії, здатні до самопрограмування і адаптації у певному виробничому середовищі. Таким чином вона прагне змоделювати саме цю «масову силу» як сукупну здатність «комбінованого робітника» і, отже, відтворити загальні людські здатності в предметному тілі машини. Системи машин автоматичної дії епохи промислової революції — це своєрідні «машинні мануфактури», в яких праця машин є кооперативною, а сама система являє собою робочий організм, органами якого є прості механічні машини — інструменти. Сучасні ж автоматизовані системи управління — це такі продуктивні сили людини, органами яких є, до певної міри, інтелектуальні машини; технологічна праця їх максимально наближена до людської (в деяких показниках навіть перевершуючи її), а сам кооперативний характер машинної праці доповнюється асоціативним взаємозв'язком.

Сучасні саморегулюючі системи автоматизованого управління — це вже не проста комбінація виробничих інструментів, які своєю механічною дією відтворюють прості виробничі сили окремої людини. Вони є машинами, що управляють іншими машинами⁴¹. Такі системи передають уже не просто окремі рухи людської істоти і те, що вона робить особисто, а те, як вона робить, діючи з іншими людьми, спільним чином. Інакше кажучи, саморегулюючі автоматизовані системи відтворюють самий спосіб колективної діяльності, безпосереднім і об'єктивним аналогом якого є сукупно-комбінована праця людей («масова сила»).

Спосіб, за яким діє автоматизована система управління, виражає не просто окремі продуктивні сили людини, але й відтворює взаємокореляцію часткових технологічних операцій виробничого процесу в цілому. Внаслідок цього автоматизована система управління репрезентує собою сукупно-комбінований технологічний цикл цілого виробничого колективу, відтворюючи при цьому продуктивну силу кожного виробника, помножену на ступінь розподілу технологічних операцій виробничого процесу. Тому саморегулююча автоматизована система не просто замінює виробничі функції людини, роблячи

---

⁴¹ Див.: Г. Бир. *Машины, управляющие машинами.* — У зб.: *Человеческие способности машин.* М., 1971, с. 119—137.

людину зайвою (це не зовсім так), а виступає засобом, що надолужує часткову працю окремої людини, підносить її за обсягом і змістом до рівня сукупно-комбінованого способу виробництва і, таким чином, надає індивідуальній праці всебічного, універсального характеру.

Однак розвиток універсальних автоматизованих систем є процесом, оберненим історичному становленню універсального характеру людської праці. Він починає свій шлях не з того ступеня суспільного виробництва, де зароджуються кооперативні форми людської праці і машинне виробництво. Розвиток саморегулюючих автоматизованих систем покладає собі за основу не початкові форми організації безпосередньо живої праці людини, а їх розвинуту форму — *машинне виробництво машин*.

В цьому плані універсалізація технологічних процесів промислового виробництва за допомогою саморегулюючих автоматизованих систем бере свій початок не з «живої механіки» безпосередньої праці людини, а з логіки способу людського виробництва, яка, здійснюючись у формах життєдіяльності попередніх людських поколінь, виражає собою в знятому вигляді всю минулу і сучасну історію суспільної практики.

Універсальне автоматизоване виробництво, як і машинне виробництво, виникає спочатку на невідповідній йому матеріальній основі, зокрема в машинному виробництві, яке мало своєю основою безпосередню ручну працю. Тому на певному ступені свого розвитку автоматизоване виробництво з необхідністю повинне вчинити переворот в самій цій основі (яку воно знайшло готовою, а потім розвинуло далі, зберігаючи її стару форму) і створити для себе новий базис, який відповідав би його власному технологічному способу виробництва.

Таким базисом для автоматизованого виробництва (окрім спеціально технічних, енерго-технологічних і економічних передумов) виступають такі загальні особливості: усупільнення продуктивних сил людського виробництва відповідно до кооперативного характеру людської праці (що є технічною необхідністю, яка диктується природою виникнення і функціонування засобів машинного і автоматизованого виробництва), і на базі цього — соціалізація індивідуального буття людини; звільнення технологічного базису виробництва від обме-

жень і параметрів дії, накладених на нього фізіологічними особливостями людини як агента безпосереднього процесу виробництва; перетворення науки в безпосередню продуктивну силу суспільного виробництва, а людини — в мету людського виробництва.

Справа в тому, що автоматизація промислово-технологічних процесів, включаючи й автоматичне проектування і виготовлення ЕОМ, є лише уречевленою формою заміни безпосередніх виробничих функцій людини системами машин автоматичної дії. Саморегулюючі системи вивільняють людину не від виробництва взагалі, а лише від участі в безпосередніх технологічних процесах. Втілюючи в автоматизованих засобах праці пізнані і практично освоєні сили природи, а також свої здатності до творення, людина (на відміну від ЕОМ) «не забуває» постійно стверджувати себе основною віссю, навколо якої і завдяки якій здійснюється весь промислово-технологічний процес. Людина є тією єдиною силою, що доцільно спрямовує і здійснює процес суспільного виробництва в цілому.

Крім того, машина відіграла і нині ще відіграє вирішальну роль в розвитку продуктивних сил. Однак, як свідчать історія науки і здобутки сучасної практики, машина не є єдино можливим засобом людської діяльності. Машина в її сучасному розумінні характеризує здебільшого той ступінь освоєння і використання людиною науки і природних сил, коли на базі створення робочих машин людина здійснювала переважно механічну обробку даних природою предметів праці. В наш же час все більше підвищується продуктивне значення засобів виробництва, що становлять не систему машин, в основі роботи яких лежать принципи механіки чи окремо взяті закономірності інших форм руху природи, а являють собою відкриту, комплексну систему, в якій відбуваються природні процеси в усій різноманітності їх виявів, але перетворені людиною на промислові.

Прикладом може бути сучасне безмашинне перетворення теплової енергії в електричну за допомогою магнітогідродинамічних генераторів, а також «космічна технологія» виготовлення полімерних матеріалів. В МГД-генераторах замість звичайних механічних частин машини використовується фазовий стан речовини природи — плазма, температура якої не набагато менша, ніж на по-

верхні Сонця, а для «космічного синтезу» полімерних матеріалів застосовуються радіаційні випромінювання, потужність яких набагато перевищує природне поле біля Землі ⁴².

Освоєння людиною природних сил за допомогою універсальних автоматизованих систем виробництва і управління (включаючи автоматичне проектування і виготовлення ЕОМ) є найбільш розвинутою об'єктивною формою відношення людини до природи, яка технічно моделює і технологічно відтворює процеси матеріальної взаємодії, а також об'єктивує в них сам спосіб предметно-практичного і теоретичного відношення людини до природи. Це свідчить про те, що сучасна науково-технічна революція створює засоби людської праці, які не лише вивільняють людину від участі в безпосередніх процесах технологічного виробництва, але й з точки зору історичної перспективи свідчать про перехід людства до «безмашинного виробництва», до комплексного, системного використання у виробництві освоєних людиною закономірностей форм матеріального руху в природі.

В свій час К. Маркс зазначав, що в майбутньому виробництві людина покладатиме між собою і предметом праці не видозмінений предмет природи, а цілком природний процес, який вона перетворюватиме на промисловий. Так, говорячи про агробіологічні процеси в землеробстві, Маркс підкреслював можливість безпосереднього застосування в цій галузі науки. «Землеробство... — наголошував він, — стає лише застосуванням науки про матеріальний обмін речовин...» ⁴³.

Комплексне застосування в технологічному процесі виробництва фізичних, хімічних і особливо біологічних закономірностей розвитку природи вивільнить засоби людської праці і виробництво в цілому від обмежень, зумовлених вузькою спеціалізацією і надмірною уніфікацією виробничих функцій сучасних «машинних» знарядь людської праці, а також від тих параметрів промислового використання природних сил, що зумовлені фізіологічними особливостями людини як агента безо-

---

⁴² Див.: А. А. Благодіров и Ю. И. Зайцев. Космонавтика — народному хозяйству.— В кн.: Будущее науки. М., 1971. с. 309.

⁴³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, с. 213.

середнього процесу технологічного виробництва. Втілення цих умов у дійсність радикально вплине: на швидкість, а отже і на безперервність технологічного процесу перетворення предметів природи в споживну вартість; на обсяги і якість освоєння та використання людиною природних сил, енергетичних, технологічних та інших продуктивних ресурсів природи; на виробничий статус людини, її місце в системі матеріального виробництва, а також на характер використання нею науки і техніки. Внаслідок цього суспільне виробництво з необхідністю набере універсального характеру. Воно стане безперервним практичним відтворенням на промислово-науковій основі закономірностей форм матеріального руху, властивих природі як космічній системі. Так, якщо порівняти механічні, фізичні і навіть хімічні промислово-технологічні процеси з біологічними, то виявиться, що в одному випадку для регулювання і автоматизації виробничих процесів необхідні спеціальні пристрої, в іншому ж регулювання здійснюється автоматично, за допомогою «механізмів», створених самою природою.

«Технологія життя» ще набагато випереджає промислово-технічне виробництво. Донині розвиток промислової технології здійснювався в напрямку, оберненому біологічній еволюції, причому створювались технічні засоби вузької спеціалізації. Прообразом для більшості машинних знарядь праці виступала переважно людська рука, а кожний пристрій або механізм відтворювали лише певну частку її виробничої можливості. Сучасні верстати-автомати — це теж вузько спеціалізовані механізми, а автоматизовані саморегулюючі системи ще позбавлені пластичної функції живих істот.

Однак не слід думати, що вершиною промислової технології є механічне повторення конструкції людини або інших природних організмів. Людина повинна подолати цю відстань не заради того, щоб копіювати досягнення живої матерії, а щоб на основі пізнаних закономірностей розвитку життя і практики суспільного виробництва творчо втілювати їх в принципово нових засобах промислової технології.

Засоби людської праці, які здатні не лише вивільнити людину від участі в безпосередньому процесі технологічного виробництва, виконуючи за неї певні фізичні і контрольно-регулюючі навантаження, але й відтворю-

вати в промисловому процесі природу за її власними, космічними закономірностями, є універсальними «інтелектуальними органами» людини. Будучи універсальним відтворенням космічних сил, виробництво із простого процесу праці перетворюється в «науковий процес» і стає експериментальною наукою, матеріально-творчою і предметно втілюваною⁴⁴. В свою чергу, праця людини підніметься на вищий ступінь свого історичного розвитку, стане органом «виконання волі людини в природі» — управляючою діяльністю, що «підкоряє» сили природи, не порушуючи її екологічної рівноваги.

Стаючи експериментальною наукою, суспільне виробництво набуває універсального характеру; воно може відтворювати природу не просто за принципами окремо взятих форм матеріального руху (механічних, фізичних, хімічних та інших), а комплексно, за мірками синтезу цих принципів і, таким чином, адекватно самій природі. Інакше кажучи, універсальне виробництво відкриває можливість «перекидати на природу» виявлені працею «власні форми самої природи».

Визначальне значення зростання продуктивності людської праці переміститься внаслідок цього із сфери безпосереднього процесу виробництва споживних вартостей в галузь науки, а ефективність промислової технології визначатиметься не безпосередніми затратами живої праці людини, а рівнем розвитку науки і мірою її технологічного застосування.

Способи і масштаби освоєння виробництвом природи будуть визначатися не інтенсивністю безпосередньої праці виробників, а темпами і методами виробництва наукового знання і мірою його практичного застосування. Інакше кажучи, асиміляція людиною природи, ступінь її освоєння і соціалізації будуть поставлені в певну об'єктивну залежність від продукування і міри асиміляції виробництвом наукового знання.

Якщо тепер, як і в минулому, виробничий процес зводиться до того, що людина за допомогою технічних засобів праці (починаючи від найпростішого механічного інструмента — слюсарного молотка — і кінчаючи сучасними досить складними машинами і механізмами) діє на предмет природи, безпосередньо вносячи в його

---

⁴⁴ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 46, ч. II, с. 221.

технологічну обробку певну частку своєї живої праці, то в умовах універсально-космічного виробництва основу технологічного процесу становитиме не машина, роботу якої опосередковує жива праця людини, а той чи інший природний процес, що відбуватиметься без прямої участі людини. Людина вийде із сфери безпосереднього процесу виробництва і стане його регулятором, саме ж виробництво виступатиме як послідовне, технологічне застосування науки ⁴⁵.

Наука — не проста властивість відображуючої функції людського мозку. За своїм джерелом наука — продукт праці, продукт загального історичного процесу розвитку, «який абстрактно виражає його «квінтесенцію», «загальний духовний продукт» ⁴⁶. Отже, наука є результативним вираженням «колективного розуму» людини і, як така, являє собою «загальний інтелект». Завдяки цьому наука стає продуктивною силою праці окремого індивіда лише остільки, оскільки людина включена в процес суспільного виробництва і здійснює його. Будучи колективним надбанням, наука виступає загальною продуктивною силою, а тому може бути застосованою безпосередньо до виробничого процесу не окремим індивідом, а «сукупним робітником», тобто безпосередньо суспільною, соціалізованою працею.

«У виробничому процесі великої промисловості,— підкреслює К. Маркс,— де, з одного боку, передумовою для продуктивної сили засобу праці, що розвинувся в автоматичний процес, є підкорення сил природи суспільному розуму,— з другого боку, праця окремого індивіда в її [праці] безпосередньому бутті покладена як знята окрема праця, тобто покладена як суспільна праця» ⁴⁷. Тільки ця усупільнена, соціалізована праця здатна застосувати до безпосереднього процесу виробництва в дійсно масовому масштабі сили природи і загальні продукти людського розвитку — науку, мистецтво та ін. ⁴⁸

Йдеться про те, що в індустріально розвинутому виробництві технологічні засоби людської праці не є знаряддям діяльності окремого виробника; діяльність лю-

---

⁴⁵ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, с. 215.

⁴⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Твори, т. 26, ч. I, с. 373.

⁴⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, с. 218.

⁴⁸ Див.: Архив Маркса и Энгельса, т. II (VII). М., 1933, с. 99.

днин лише опосередковує технологічну дію машини, її вплив на сирій матеріал, наглядає за нею і запобігає неполадкам. В системі суспільного виробництва машинні засоби праці виступають продуктивною силою не щодо діяльності окремого індивіда, а відносно виробничого колективу в цілому. Тому суб'єктом застосування машинних засобів праці, справжнім суб'єктом технологічного процесу виробництва виступає не індивідуальна праця людини, а сукупна праця цілого виробничого колективу — комбінація суспільної праці. Відповідно до цього й духовний фактор суспільного виробництва має тотальний характер, тобто є загальним духовним продуктом, який може втілюватися безпосередньо у виробничий процес лише адекватним собі чином, тобто не окремими ізольованими частинами, а в сукупності, у вигляді певних систем наукового знання.

Якщо в домашньому виробництві людина одухотворювала знаряддя праці своєю особистою майстерністю, то в індустріальному виробництві машина, володіючи «технологічним умінням», «сама є тим віртуозом, який має власну душу у вигляді діючих в машині механічних законів»⁴⁹. Наукові знання, реалізовані в системі машин, примушують її неживі члени (через посередництво конструкції) діяти цілеспрямовано і продуктивно, як автомат. У зв'язку з цим К. Маркс зазначав, що «розвиток основного капіталу є показником того, до якої міри загальне суспільне знання [Wissen, knowledge] перетворилось у *безпосередню продуктивну силу*, і звідси — показником того..., до якої міри суспільні продуктивні сили створені не тільки у формі знання, але й як безпосередні органи суспільної практики, реального життєвого процесу»⁵⁰.

Пов'язувати процес перетворення науки в безпосередню продуктивну силу лише з «контролюючою діяльністю людського розуму», внаслідок чого наука «стає синонімом управління, управляючою діяльністю загального інтелекту»⁵¹, — є певною однобічністю, оскільки

⁴⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, с. 204.

⁵⁰ Там же, с. 215.

⁵¹ Див.: В. Г. Марахов. Наука как фактор регулирования и управления производством.— В сб.: Процесс превращения науки в непосредственную производительную силу. М., 1971, с. 115.

при такому підході процес «входження» науки у виробництво постає у вигляді посилення управляючої функції «людського інтелекту», тоді як людина, зокрема її здатність до творчої універсальної праці, випадає з сфери дії цього процесу.

В системі суспільного виробництва автоматизовані засоби праці та управління не мають іншого значення, окрім того, щоб бути речовими чинниками технологічного процесу, його виробничо-споживними вартостями. Засобами виробництва вони є лише відносно передбачуваного продукту, який ще належить людині створити. Якщо ж розглядати безпосередньо живу працю, то автоматизовані системи виробництва і управління є матеріалом і засобом її реалізації. Доки саморегулюючі автоматизовані системи не зв'язані з живою людською працею, вони не виступають певною продуктивною силою. Марксове твердження про те, що жива праця повинна охопити предмети і засоби праці, перетворити їх з тільки можливих у дійсні споживні вартості ⁵², — зберігає своє значення й для комплексно автоматизованого виробництва.

Це зумовлене тим, що автоматизовані засоби виробництва є продуктом і результатом суспільної праці. Тому в безпосередньому виробничому процесі вони функціонують тільки як матеріальні фактори живої праці, яка «асимілює їх як своє тіло». Крім того, автоматизовані засоби праці (оскільки вони є наслідком людської діяльності) мають «своєю абсолютною передумовою спільну працю об'єднаних виробників» і, отже, є «лише уречевленням вираженням суспільного характеру праці» і впливаючої з нього тієї суспільної, продуктивної сили, якої ці засоби набувають ⁵³.

Містифікація того факту, що втілені в автоматизованих засобах праці суспільні знання виявляють себе на боці індивіда як сила самої машини, а не як уречевлена форма вираження суспільного характеру праці, походить від того, що в умовах класово-антагоністичного суспільства матеріальні і духовні чинники людського виробництва служать не інтересам безпосередньо живої праці людини, а є засобами її експлуатації. Внаслідок

---

⁵² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 181.

⁵³ Див.: Архив Маркса и Энгельса, т. II (VII). М., 1933, с. 157.

цього розвиток науки і техніки набуває автономної сили, що «йде в ногу» з спустошуванням здатностей людини до праці. Усунення даного явища передбачає приведення виробничих відносин у відповідність до суспільного характеру розвитку продуктивних сил. Друга умова сто-сується необхідності всебічного розвитку людини і, на базі цього, розвитку самої науки⁵⁴. Інакше кажучи, перетворення науки в безпосередньо продуктивну силу вимагає ліквідації приватної власності і того суспільного ладу, що базується на її засадах, а також передбачає соціалізацію індивідуального буття людини на основі розвитку і продуктивного використання людських здатностей до праці.

Продуктивна сила науки — це не лише організоване на науковій основі масове виготовлення речей, що входять у сферу суспільного виробництва і споживання, але й наукове виробництво самих індивідів як основної і необхідної передумови всякого виробничого процесу. «Сучасне виробництво, — підкреслюється у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, — ставить швидкозростаючі вимоги не до самих лише машин, техніки, але і насамперед до самих працівників, до тих, хто ці машини створює і цією технікою управляє. Спеціальні знання, висока професійна підготовка, загальна культура людини перетворюються в обов'язкову умову успішної праці дедалі ширших верств працівників»⁵⁵.

Здатність людини до універсально-космічної праці не може сформуватися без правильно організованого, наукового розвитку у кожної людини її природних задатків, здібностей і творчих обдарувань. Наукове виробництво індивідів слід розглядати не як вторинне явище по відношенню до промислової технології, а як основний виробничий процес, що здійснюється в масштабах всього суспільства. В цьому плані становлення науки безпосередньо продуктивною силою, а також перетворення науки в об'єктивний фактор людського виробництва є не чим іншим, як ствердженням людини основною метою суспільного способу життєдіяльності, а науки і техноло-

⁵⁴ «Перша продуктивна сила всього людства є робітник, трубящий» (В. І. Ленін. Твори, т. 29, с. 321).

⁵⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 47.

гії — засобом матеріального і духовного забезпечення необхідних умов для всебічного формування, розвитку і практичного здійснення творчої працездатності кожної людини.

«Практично універсальність людини, — зазначає К. Маркс, — проявляється саме в тій універсальності, яка всю природу перетворює в її *неорганічне тіло...*»⁵⁶. Отже, універсальним в людині виступає не «загальний духовний інтелект» сам по собі, а передусім той спосіб колективної (родової) життєдіяльності людини, в якому природна особливість людської істоти набуває певних форм продуктивної здатності, тобто здатностей творити універсально, за мірками суспільно належних форм колективної праці. Останнє є підставою того, що природа виявляє себе у виробництві і як нестворена людиною дійсність і, водночас, як власний людський витвір, як вираз суспільної сутності людини⁵⁷.

Для технологічного базису комплексно-автоматизованого виробництва адекватною суспільною формою є комуністичний спосіб життєдіяльності. Останній, поєднуючи в собі здобутки науки, техніки і технології, а також духовне багатство всесвітньо-історичної практики, надає їм цілеспрямованого, всебічного розвитку, враховуючи передусім інтереси людини і її колективної праці. В умовах автоматизованого виробництва головною основою «виробництва і багатства виступає не безпосередня праця, виконувана самою людиною, і не час, на протязі якого вона працює, а присвоєння її власної загальної продуктивної сили, її розуміння природи і панування над нею в результаті її буття як суспільного організму, одним словом — розвиток суспільного індивіда»⁵⁸.

Загальновідомо, що людина не є суб'єктом виробництва від народження, а стає ним лише тоді, коли засвоїть історично усталені способи суспільної життєдіяльності, наявним буттям яких є предметний світ олюдненої природи та знання певних форм суспільно належної праці. Лише засвоївши це знання, а також уміння застосовувати його практичним чином, людина набуває суб'єктивної здатності бути творцем і регулятором певних суспільних і виробничо-технологічних процесів.

⁵⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, с. 525.

⁵⁷ Див.: Там же, с. 527.

⁵⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, с. 213—214.

Передача людиною свого знання технічним засобам виступатиме в умовах універсально-космічного виробництва не самодостатнім явищем, а одним із елементів наукової творчості, здійсненням власне людських функцій. В зв'язку з цим технологічне втілення людського знання виявлятиме себе на боці людини не як «обкрадання» і знецінення її продуктивних здібностей, не як згортання сфери самореалізації людини, а навпаки, як необхідна умова всебічного розвитку цілісності людського життя.

В ході науково-технічного і соціального прогресу людства зазнає корінних змін і саме поняття технології. Повна заміна безпосередніх виробничих функцій людини автоматами і системами машин автоматичної дії відкриє зовсім нові перспективи розвитку. Майбутнє промислової технології — це не просто кількісно збільшене «сучасне». Якщо людська діяльність має тенденцію до необмеженого розвитку, то промислова технологія з часом втратить схожість зі своєю початковою формою. Так, якщо на початкових етапах автоматизації промислово-технологічних процесів людської праці за людиною залишаються функції нагляду і контролю, то в майбутньому ці функції людини перейдуть до технічних засобів. Одержуючи дані про характер технологічного процесу (якість сировини, умови промислового циклу), автоматизовані механізми без допомоги людини будуть усувати відхилення від необхідного режиму, а в перспективі самі установлюватимуть оптимальний режим для того або іншого технологічного процесу.

Вивільнення людини від участі в безпосередніх технологічних процесах не означатиме, що робітників і техніків замінять програмісти електронно-обчислювальних автоматів. Наступні «покоління» саморегулюючих систем не потребуватимуть програмістів. Це буде не простою заміною «старих» професій іншими, «новими», в принципі схожими на попередні, а глибоким переверотом у всьому матеріально-технічному базисі людської культури. Людина зможе поставити між собою і природою цілий комплекс автоматизованих систем, побудованих за різноманітними принципами закономірностей природи. Кожна із цих систем буде відтворювати певні матеріальні властивості природи, підсилюючи водночас певні здатності людини до творення і пізнання. Це, в свою чергу, створить

умови для освоєння і практичного використання таких форм взаємодії людини з природою, які на сьогоднішній день поки що недосяжні для промислової технології і практики людського виробництва в цілому.

Йдеться не про заміну виробничих функцій людини машиною в конкретних видах діяльності, скажімо, маляра, фрезерувальника або програміста ЕОМ, а про заміну людини в масштабах усієї промислової технології, тобто про можливість наукового пізнання і практичного втілення в машинних програмах і алгоритмах «механізму» дії самої природи, розуміючи під останньою не тільки ту природу, з якої складається «неорганічне тіло» людини, але й ту, що становить «безпосередньо людське тіло», включаючи людські органи чуття, мислення і, зрештою, самий спосіб промислово-технологічного відношення людини до природи.

Здійснення цього процесу зумовить максимальне зближення суб'єктивної діяльності людини з об'єктивними умовами власного існування природи. Воно знаменуватиме зведення нанівець нераціонального ставлення людини до природи і наслідків свого промислового втручання в її природний хід. У свою чергу, виробництво втратить свою колишню функцію бути переважно засобом до життя, до поновлення лише фізичного існування людини, а стане сферою всебічного розвитку *природи в самій людині*,— природних здібностей людини, її творчих задатків і обдарувань. Внаслідок цього світ природи «оживе» в людині усіма барвами своїх відтінків, набере людської сутності і стане в системі суспільного виробництва єдиною самоцінністю, а людська діяльність — самодіяльністю, творчістю.

ВИСНОВКИ

Практичне використання людиною природних сил, перетворення їх у засоби праці і предмети людської потреби диктується як інтересами розвитку науки, так і інтересами суспільної практики. Філософське дослідження цієї проблеми дає змогу проаналізувати максимально раціональні способи і форми свідомого освоєння людиною природи, сприяє поглибленню наукового знання і пізнання і, отже, відповідає принципам комуністичного світогляду.

Як свідчить історія, процес освоєння природи людиною здійснюється на основі виробництва засобів до життя — знарядь праці. Спосіб виготовлення і використання останніх є єдиним матеріальним показником характеру відносин людини з природою. Засоби виробництва виступають наочним, предметно втіленим взірцем міри практичного використання людиною стихійних сил природи і знання людиною природних сил. В загальних рисах знаряддя людської праці в уречевленому вигляді уособлюють собою ступінь людяності природи і природності людини, виражають собою спосіб людського буття в природі.

Історично процес розвитку знарядь людської праці здійснювався від напівтваринної, спочатку тільки ручної праці, через ремесло і машинне виробництво до автоматизованого виробництва. В залежності від цього змінювався соціальний, виробничий і природний статус людини. Поряд з практичним приведенням стихійних сил природи в напрямку, придатному для людського існування, відбувалося поглиблення знання людиною визначальних закономірностей природи, які в силу своєї загальності мають істотне значення для розуміння людини як природної істоти.

Узагальнення дійсної історії людської праці, зокрема історії виробництва засобів виробництва, постає перед нами, з одного боку, процесом олюднення природи, в ході якого пізнані і практично перетворені людиною закономірності природи набувають форм, адекватних людському існуванню. З іншого боку, даний процес є натуралізацією людини, практичним виявом її природних потенцій і задатків до творчо-перетворювальних форм колективної праці. Цей процес, взятий в єдності, виражає собою становлення природи людиною, а людського буття — як звичайного природного явища.

Філософський аналіз праці як загальної умови обміну речовин між людиною і природою, — цієї вічної природної умови людського існування — набуває виняткового значення внаслідок спільності її з усіма суспільними формами життя. Філософське узагальнення закономірностей розвитку праці важливе не саме по собі, а як виявлення тієї основи, що становить об'єктивну умову практичного і теоретичного освоєння людиною природи. Людина як природна істота завжди звернена до природи, є її невід'ємною часткою. Але ж людина не пасивно споглядає природу, а практично перетворює її відповідно до своїх власних потреб і запитів. В цьому плані діяльність звернута на людину, має її за мету. Людська праця є знаряддевою діяльністю. Вона виступає суспільною, колективною працею, що опосередковується відносинами між людьми.

Суспільний характер праці дає можливість вичленити справжній смисл відношення людини до природи. В процесі праці природа виступає чинником, що матеріалізує виробничі відносини людей, надає їм предметно-практичного значення. В свою чергу, виробничі відносини як вираз форм власності і типу соціального взаємозв'язку людини з об'єктивними і суб'єктивними умовами праці визначають спосіб освоєння виробництвом природи, міру її практичного перетворення і характер ставлення до неї. Тому процес праці постає і як продукування олюднених форм природної дійсності і водночас як виробництво суспільної форми зв'язку між людьми. Якщо мати це на увазі, то нераціональне ставлення людини до природи є насамперед соціальним явищем, тобто таким відношенням, негативні наслідки якого зумовлені характером суспільних умов життєдіяльності люди-

ни та певним розвитком промислово-технологічного балансу виробництва. Тому ліквідація негативних наслідків втручання людини і виробництва у життя природи — проблема насамперед соціальна, що для свого практичного розв'язання вимагає усунення капіталістичного способу виробництва, в межах якого освоєння і практичне використання природних сил набуває відчуженого характеру. Розв'язання цієї проблеми потребує інтенсивного розвитку матеріально-технічних засобів людської праці на базі поглиблення наукового знання і пізнання людиною закономірностей природи. Інакше кажучи, розв'язання проблеми вимагає перетворення приватновласницьких відносин між людьми у комуністичні і створення на цій основі високорозвинутої наукової і матеріально-технічної бази суспільного виробництва та формування нової, всебічно розвиненої людини — носія комуністичного способу виробництва.

Взагалі можна сказати, що при розв'язанні проблеми основна увага має приділятися пошукам наукових і практичних методів дослідження нових форм взаємодії людини з природою, щоб виробити цілісний погляд радянської науки на екологічні проблеми сучасності. Аджє розкриття взаємозв'язку людини з природою потребує розв'язання не тільки філософських, але й багатьох інших питань, зокрема техніко-економічних, екологічних і соціально-політичних. Виникнення техніко-економічних проблем спонукається вичерпуванням природних ресурсів Землі, їх виробничим поновленням і відтворенням; екологічних — встановленням біологічної рівноваги людини з живою природою, можливістю адаптації людини до змінюваних нею природних умов свого існування; соціально-політичних — тими суспільними умовами, в яких відбувається реалізація людської діяльності, а також необхідністю розв'язання даної проблеми як загальнолюдської, інтернаціональної.

З методологічного боку це означає доцільний пошук суспільством нових форм раціональної організації і функціонування науково-технічних, технологічних і соціальних чинників, які опосередковують загальну екологічну систему «людина — суспільство — природа». Тому розв'язання екологічних суперечностей у відношенні між людиною і природою можливе лише на новій соціальній, економічній, технологічній і культурній основі.

Безперечно, будь-яке суспільство витрачає природні ресурси і певним чином впливає на природне середовище. Але свідоме регулювання відношення до природи і розумна взаємодія з нею можливі лише при соціалізмі. Проблема відтворення природних ресурсів і підвищення їх продуктивності може бути розв'язана внаслідок організації виробництва, функцією якого буде планомірне відтворення і культивування в загальнолюдських інтересах тих явищ природи, які становлять безпосередній матеріал суспільної праці. Це виробництво слід розглядати не як другорядне, спричинене «екологічною кризою», а як основну ланку екологічного процесу, що характеризує норму виробничого відношення суспільства до природи. Поряд з витратою природних ресурсів слід враховувати можливість промислового виготовлення предметів праці з будь-якої сировини, тобто можливу технологічну трансформацію всього, що є на нашій планеті, в промисловий процес. Так же само, зокрема внаслідок освоєння і практичного використання атомної енергії у формі електрики, технологічного тепла, хімічної енергії та ін., може бути розв'язана і проблема забруднення природного середовища промислово-технологічними відходами.

Рациональне використання, збереження і відтворення природних ресурсів є складовою частиною програми будівництва комунізму в СРСР. Важливе значення в розв'язанні цих завдань має постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів», а також відповідний Указ Верховної Ради СРСР та інші загальнодержавні заходи. У них передбачено комплексне використання природних ресурсів, вдосконалення планування, спрямованого на його здійснення. Відзначається, що накреслені заходи є складовою частиною перспективних і річних планів розвитку народного господарства. Щоб втілити їх в життя, збільшується випуск машин, устаткування, контрольно-вимірювальних приладів і засобів автоматизації. Це дає змогу краще охороняти природу, ефективніше освоювати її. У великих масштабах проводяться меліорація земель, боротьба з вітровою і водною ерозією ґрунтів, поліпшується використання водних ресурсів, лісових багатств і корисних копалин. Значно розширюється тематика і географія науково-дослідних

Обіт з найважливіших проблем екології природи і людини.

З побудовою високорозвинутої матеріально-технічної бази комуністичного суспільства людина матиме можливість відтворити природу комплексно, за мірками синтезу основних принципів руху самої природи. Суспільне виробництво перетвориться в експериментальну науку. В свою чергу здійсниться і стане нормою практичного життя комуністичний принцип поділу праці за потребами людини. Діяльність окремого виробника втратить свій індивідуально-частковий характер і стане безпосередньо суспільною працею. Така діяльність відтворюватиме природу не за мірками односторонніх потреб людини, а за масштабами потреб колективу в цілому, тобто за мірками будь-якої можливої потреби. Внаслідок цього людська праця набуде характеру самодіяльності, творчості; вона виражатиме працю за покликанням і, як така, становитиме нестандартизовану, універсальну діяльність.

Дані тенденції освоєння людиною природи і своїх суспільних сил народжуються в соціалістичному суспільстві й міцніють в ході будівництва комунізму. Особливо виразно проявляються вони в поступі сучасного науково-технічного прогресу. Універсальне, організоване за науковими прогнозами перетворення природи виявляється в поглибленні наукового пізнання і практичного використання сил природи, у створенні реальних умов для автоматизації і управління процесами праці, у виникненні науково-виробничих і аграрно-промислових комплексів суспільного виробництва тощо. Соціалізація ж людини виявляє себе в свідомому підкоренні нею закономірностей розвитку суспільної практики потребам праці, в освоєнні і використанні людиною базисних основ колективного виробництва — науки, техніки, мистецтва та її здібностей і здатностей до творення.

Побудова матеріально-технічної бази комуністичного суспільства, переростання соціалістичних суспільних відносин у комуністичні, а також становлення праці вищою потребою людини є визначальною основою для подолання нераціонального ставлення людини до природи і своєї власної суті. Принципи комуністичного гуманізму стануть практичною справою людини у її відносинах з природою та стосунках з іншими людьми.

РЕЗЮМЕ

В работе рассматриваются характерные изменения, происшедшие в практическом и теоретическом отношении человека к природе под влиянием развития социального, промышленно-технологического и научного базиса общественного производства. Предметом анализа является способ существования природы в сфере общественной практики и роль последней в материализации общественных отношений. Исследуются понятие деятельности и образующие ее компоненты — предмет, орудие, целесообразность.

Большое внимание уделяется универсализации технологического базиса производства в процессе освоения и практического использования человеком естественных сил природы. Обосновывается положение, согласно которому возникновению «технизации» производства исторически предшествовало становление общественного характера труда. Сам же общественный характер труда является объективным фактором, логика действия которого моделируется в алгоритмах работы современных автоматизированных систем производства и управления общественными и природными процессами.

Подвергается критическому анализу отчуждение труда и природы от человека в капиталистическом обществе. Вскрываются коренные различия в промышленной технологии, применяемой в условиях капиталистического и коммунистического производства. На основании анализа этих различий исследуются социальные и гносеологические корни нерационального отношения человека к природе, определяются средства преодоления такого отношения при социализме.

С позиций марксистского понимания практики дана критика идеалистических воззрений на природу и общественную сущность человека.

ЗМІСТ

Вступ	3
I. Соціальні фактори практичного і теоретичного виділення людини із природи	14
1. Предметно-доцільний характер людської діяльності	14
2. Етапи промислово-технологічного освоєння природи людиною	33
3. Раціональне і нераціональне відношення людини до природи	48
II. Суспільні передумови раціонального освоєння природи	72
1. Організація людського виробництва на комуністичних засадах і всебічний розвиток творчих здібностей людини . .	72
2. Набуття людською діяльністю універсального характеру	91
Висновки	109
Резюме	114

Николай Федосеевич Тарасенко

ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ
ОТНОШЕНИЯ
ЧЕЛОВЕК — ПРИРОДА

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту філософії АН УРСР.

Редактор О. О. Довгаль
Художній редактор І. В. Козій
Художник Д. Д. Грибов
Технічний редактор Г. О. Сергєєв
Коректор О. С. Улезко

Здано до складання 15.VII 1974 р. Підпи-
сано до друку 19.XII 1974 р. БФ 31953.
Зам. 4—1780. Вид. № 358. Тираж 1000. Папір
друк. № 1, 84×108¹/₃₂. Умовн. друк. арк. 6,09.
Обл.-вид. арк. 6,03. Ціна 60 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ,
Репіна, 3.

Віддруковано з матриць республікансь-
кого виробничого об'єднання «Поліграф-
книга» в Нестеровській міській друкар-
ні Львівського облполіграфвидаву,
м. Нестеров, вул. Горького, 8, зам. 2296.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»